

“НИЩЕТАТА НА СВЕТА”:

НАЦИОНАЛНИ КОНТЕКСТИ

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ДА СЕ РАЗБИРА¹

Пиер Бурдийо

Pierre Bourdieu. UNDERSTANDING

The text is a translation of one of the central methodological parts of the study of Pierre Bourdieu on social suffering, or what has been called positional suffering (*souffrance de position*), arising as the result of the great restructurings of the French society. It was published in 1993 under the title of *The Weight of the World*. In the part on ‘Understanding’, the meaning and procedures used in the study are explained. Since, according to Bourdieu, the polling situation is a social relation exerting effects on the results obtained, Bourdieu deconstructs its ‘naturalness’ and demonstrates the forms of symbolic violence that it can represent. Here the author discusses the principles of reflexivity – the so-called reflex reflexivity – by which the researcher can control the effects of conducting the conversation, its recording, its context.

Не бих искал тук да изпадам прекалено в плен на теоретически или методологически размишления, предназначени единствено за самите изследователи. “Ние всъщност не правим нищо, освен да се коментираме един друг”, казваше Монтен. Дори и да става дума за това – но по съвсем различен начин! – бих искал да избегна схоластичните разисквания за херменевтиката или за “идеалната ситуация на комуникация”. Смятам всъщност, че няма по-реален и по-реалистичен начин да се проучи отношението на комуникация в неговата всеобщност, освен посредством залавянето с проблеми (едновременно практически и теоретически), които възникват в особения случай на взаимодействие между анкетъора и този, когото той пита.

Не вярвам обаче, че в това отношение можем да се осланяме на безбройните, т. нар. методологически съчинения за анкетните техники. Колкото полезни и да са те, когато осветляват един или друг ефект, който анкетъорът може да упражнява, без да го осъзнава, те почти винаги изпускат същественото. Несъмнено защото остават обладани от вярата в остарели методологически принципи, които често са плод – като идеал при стандартизиране на процедурите – на волята да се подражава на външните знаци за строгост на най-признатите научни дисциплини. Във всеки случай, не мисля, че те отчитат онова, което уважаващите своя предмет изследователи винаги са правили и винаги са знаели, проявявайки най-голямо внимание към почти безкрайните тънкости на стратегиите, разгърнати от социалните агенти в обичайното поведение на съществуването им.

---

¹ [Bourdieu, 1993: 903-925]

След като няколко десетки години се упражнявах в анкетиране във всичките му форми, от етнологията до социологията, от т. нар. затворен въпросник до най-отворения разговор, стигнах до убеждението, че тази практика не намира адекватния си израз нито в предписанията на една повече сциентистка, отколкото истински научна методология, нито в антинаучните предупреждения на мистиките за афективно сливане.

Ето защо ми се струва абсолютно задължително да се опитам да поясня *намеренията и принципите на процедурите*, използвани в изследването, чийто резултати излагаме тук. По този начин читателят ще може да възпроизведе в четенето на текстовете целия труд по изграждането и разбирането му ².

Ако ситуацията на анкетиране се разграничава от повечето комуникативни размени в обикновения живот по това, че тя си поставя за цел чисто и просто познание, тя все пак остава, каквото и да правим, някакво *социално отношение*, упражняващо ефекти (променливи, според различните параметри можещи да го засегнат) върху получените резултати.³

Без съмнение, научното питане изключва по дефиниция намерението да се упражни каквато и да е *форма на символно насилие*, способно да повлияе на отговорите. Изводът е, че по тези въпроси човек не може да се гордее само с едната добра воля, тъй като в самата структура на анкетната ситуация се вписани най-различни видове изкривявания. Същите трябва да се познават и да се владеят още в самото осъществяване на една практика, която може да бъде рефлексивна и методична, без да прилага някакъв метод или да задвижва определена теоретическа рефлексия.

Единствено рефлексивността, която е синоним на метод – обаче една рефлексна рефлексивност, рефлексивност–рефлекс, основана върху “занаят”, социологическо “око” – може да възприема и да контролира в самия процес на водене на разговора ефектите на социалната структура, в която той се осъществява. Как да претендираме, че правим наука за предпоставките, без да се потрудим върху това да си осигу-

---

² По време на различни работни сбирки аз изложих целите на изследването и приблизителните принципи на разговора, които бях извлякъл от дългогодишни опити, мои и на няколко близки сътрудници (Розин Кристин, Ивет Делсо, Мишел Пиалу, предимно на Аделмалек Сайад). Всеки път беше внимателно разглеждан избора на възможните теми и форми на разговора в зависимост от социалните характеристики на потенциалния анкетирани. В много случаи прослушването или прочитането на първия разговор повдигаше нови въпроси (фактически или интерпретативни), предполагащи втори разговор. Впоследствие проблемите, трудностите и поуките, които едни или други колеги са могли да срещнат в процеса на осъществяването на предстоящите им разговори, бяха редовно подлагани на дискусия в рамките на моя семинар в Колеж дьо Франс 1991–1992 г. Именно в непрекъснатия сблъсък на опит и на рефлексии на участниците, чрез постепенното експлициране и кодифициране на действително извършените стъпки, малко по малко се прецизира и методът.

³ Традиционната противоположност между т. нар. количествени методи, каквато е анкетата чрез въпросник, и разграничаващите се от тях качествени методи като разговорът, скрива факта, че те имат за своя *обща и основна черта* социалните взаимодействия, осъществявани под принудата на социални структури. Сходството между защитниците на двете категории методи е в това, че игнорират тези структури, както впрочем ги игнорират и етнометодолозите, чийто субективистки възглед за социалния свят води до игнориране на ефекта, упражняван от обективните структури, и то не само върху взаимодействията (напр., между лекари и сестри), които те регистрират и анализират, но също и върху тяхното взаимодействие с лицата, подложени на наблюдение или на питане.

рим знание за своите собствени предпоставки? Най-вече правейки усилия да употребим рефлексивно придобивките на социалната наука, за да контролираме ефектите на самата анкета и да се ангажираме в задаване на въпроси, владеейки неизбежните ефекти на задаването на въпроси.

Позитивистката мечта за една съвършена епистемологическа невинност всъщност маскира факта, че разликата не е между науката, която осъществява конструкция и науката, която не прави това, а между онази, която го прави, без да знае, и онази, която, знаейки го, прави усилия да опознае и да овладее възможно най-пълно своите – неизбежни – действия по конструкция и ефектите, които те също така неизбежно произвеждат.

Една “не-насилническа” комуникация

Да се опиташ да узнаеш какво се прави, когато се установява отношение на разговор, значи преди всичко да се опиташ да познаеш ефектите, които – без да се съзнава – могат да се произведат, именно чрез онзи вид винаги донякъде произволно втурване, нахлуване, залегнало в основата на общуването, на размяната (особено чрез начина, по който представяш себе си и самата анкета, например, окуражаването, прието или отказано и т.н.). Това означава да осветлиш представата, която анкетираният си създава за ситуацията, за анкетата изобщо, за специфичната връзка, в която тя се провежда, за целите, които преследва, и да експлицираш основанията, които го тласкат, за да приеме и влезе в подобна размяна, в подобен комуникативен обмен. Всъщност именно при условие да измери пълнотата и естеството на разминаването между предмета на анкетата, така както е приет и изтълкуван от анкетирания, и предмета, който анкетаторът ѝ приписва, анкетаторът може да направи опит да редуцира произтичащите от това изкривявания или поне да разбере това, което може да бъде казано, както и онова, което не може; вземайки под внимание и цензурите, които пречат да се кажат някои неща и насърченията, които окуражават полагането на акцент върху други неща.

Именно анкетаторът започва играта и установява нейните правила. Именно той, най-често той, приписва на разговора – едностранчиво и без предварително договаряне – цели и употреби, понякога зле дефинирани, поне за анкетирания. Тази асиметрия винаги е удвоена от една социална асиметрия, когато анкетаторът заема висока позиция от анкетирания в йерархията на различните видове капитал, особено в сферата на културния капитал. *Пазарът на лингвистичните и символните блага*, който се установява по повод на разговора, варира по своята структура съобразно обективното отношение между анкетатора и анкетирания или, което е същото, между капиталите от всички видове, в частност лингвистичните, които те притежават.

Вземайки предвид тези две характерни и присъщи за отношението на разговора свойства, се опитахме да приведем всичко в дело с цел да овладеем ефектите (без да претендираме, че ги анулираме); т.е. по-точно, *максимално да сведем символното насилие, което може да се упражнява чрез него*. Следователно, опитахме се да установим *отношение на активно и методично слушане*, еднакво чуждо, както на чистото *laisser-faire* на не-насочения разговор, така и на “направляващността”, на

насочващия характер на въпросника. Положение видимо противоречиво, към което на практика не е лесно да се придържаш. Всъщност то свързва тоталното разположение спрямо разпитваното лице, подчиняването на уникалността на неговата особена история (което може да отведе до нещо подобно на по-добре или по-зле овладян миметизъм, до приемане на неговия език и проникване в неговите възгледи, в неговите мисли) с методическата конструкция, която е стабилна поради познаването на обективните условия, общи за цяла една категория.

За да бъде анкетното отношение във възможно най-висока степен близо до тази идеална граница, трябва да бъдат изпълнени множество условия. Не е достатъчно, както спонтанно прави всеки “добър” анкетър, да се действа върху онова, което съзнателно или несъзнателно във *взаимодействието* може да се контролира. На първо място това е равнището на използвания език и всички вербални и невербални знаци, годни да окуражат сътрудничеството от страна на питаните лица, които могат да дадат достоен за това име отговор, само ако са в състояние да си го присвоят и се почувстват негови субекти. В някои случаи, трябва да се действа и върху самата *структура* на отношението (и отгук, върху структурата на пазара на лингвистични и символни блага), следователно върху самия *избор* на питаните лица и на питащите.

Така, че решихме да предоставим на анкетъора свободата да избира лица за анкетиране измежду своя *кръг от познати*, или такива, на които той би могъл да бъде представен чрез свои познати. Социалната близост и фамилиарността осигуряват всъщност две от главните условия за “не-насилствена” комуникация. От една страна, когато питащият е социално много близък до този когото пита, чрез своята взаимозаменяемост с него, той му дава гаранции срещу заплахата да бъдат сведени неговите субективни основания до обективни причини, както и преживяваните от него като свободни избори - да бъде сведени до резултат на обективни детерминизми, осветлени посредством анализа. От друга страна става ясно, че по този начин се оказва осигурено също и едно непосредствено - и постоянно утвърждавано - съгласие относно предпоставките, отнасящи се до съдържанията и формите на комуникация. Това съгласие се утвърждава в едно “напасващо се” изпращане (всеки път трудно за постигане по съзнателен и преднамерен начин) на всички невербални знаци; координирани с вербалните знаци, което указва как трябва да се интерпретира едно или друго изказване, или пък как то е било интерпретирано от партньора в комуникацията.⁴

И все пак, светът на социалните категории, който бива достигнат в оптималните условия на фамилиарност, има своите граници, дори и когато сходствата в пози-

---

⁴ Тези знаци на *feed back* (англ. обратната връзка-б.пр.), които Е. А. Шчеглов нарича *response tokens*: “да”-тата, “разбира се”-тата, “а!”-тата, също и одобрителните покличания на глава, погледите, усмивките и всички *information receipts*, телесни или вербални знаци на внимание, на интерес, на одобрение, на окуражаване, на признателност ... ето, че всички тези знаци са условие за доброто продължаване на размяната (до момента, в който невниманието, разсеяността на погледа често са достатъчни, за да предизвикат известно притеснение у анкетирания и да го накарат да загуби нишката на разказа си). Така, че ако са *въведени в подходящ момент* от анкетата, те свидетелстват за интелектуалното и афективното участие на анкетъора.

циите могат също да създадат действителни афинитети между социолога и някои категории анкетиранни, напр., съдии или социални педагози. Опитвайки се да разширим максимално този свят, би могло по аналогия с проведени вече наши различни анкети, да прибегнем към стратегии, като тази на *играенето на роли*, и към нея да композираме идентичността на притежаващ определена социална позиция анкетиран, със симулиране на действия по покупка или искане на справка (по телефона). Тук ние решихме да разнообразим средата на анкетъорите, използвайки методично стратегията, до която е прибегнал Уилям Лабов в изследването си на негърския говор в Харлем. За да неутрализира ефекта на налагане на легитимния език, той се обръща към чернокожи младежи с молба да водят лингвистическата анкета. Във всички случаи когато това бе възможно и ние се опитахме по същия начин да неутрализираме един от главните фактори за изкривяване на анкетната ситуация, като по техниките на анкетата обучихме лица, които (що се отнася до фамилиарността) могат да осъществят контакт с категориите анкетиранни, до които желяехме да имаме достъп.

Когато един млад физик задава въпроси на друг млад физик (или артист – на друг артист, безработен – на друг безработен и пр.), с когото той си прилича по повечето характеристики, способни да функционират като основни обяснителни фактори на неговите практики и представи и с когото е свързан в отношение на дълбока близост, тогава тези въпроси намират своето основание в неговите предразположения, обективно съгласувани с предразположенията на анкетирания. Най-брутално обективиращите между тях нямат никакво основание да се приемат като застрашителни или агресивни, защото събеседникът отлично знае, че притежава най-същественото от това, което се иска да изложи, но в същото време осъзнава и рисковете, които поема с излагането му. А така, питащият вече не може да забрави, че обективирайки питаното лице, той самият се обективира, за което свидетелстват корекциите, направени във въпросите му, минавайки от обективиращото “*ти*” към “*се*”. Това от своя страна препраща към една неперсонална група, после към “нас”, след което ясно се потвърждава, че и самият той е засегнат от “обективацията”: т.е., че всичко, което *ти* си учил, което *се* е учило, *ни* кара в по-голяма степен да обичаме теорията. Несъмнено социалната близост с разпитваното лице е онази, която обяснява усещането за притеснение, изпитвано според собствените им думи от почти всички анкетъори, поставени в такава ситуация – понякога през целия разговор, понякога в точно определен момент на анализа. Всъщност, във всички тези случаи, разпитването е на път да се превърне в социоанализа за двама, при който аналитикът се оказва хванат и подложен на изпитване, точно както и подложения на питане.

Обаче аналогията с използваната от Лабов стратегия не е свършена. Въпросът не е да се събира само “естествена реч”, засегната по възможност по-малко от културната асиметрия. Тази реч, този дискурс трябва да се конструира и научно по начин, че да предостави необходимите елементи за своето собствено обяснение. Именно така предявените към случайните анкетъори изисквания значително нараснаха. Оказа се обаче, че въпреки предварителния разговор, проведен с тях и предназначен да събере цялата информация, с която разполагат за анкетирания,

както и съвместното определяне с анкетъорите на едрите шрихи от дадена стратегия на питане, голям брой от така осъществените анкети трябваше да бъдат изключени от публикацията, защото те не предложиха нищо повече от социолингвистични данни, неспособни да осигурят инструменти за своята собствена интерпретация.⁵

Към тези случаи, когато социологът успява по някакъв начин да си осигури заместник, се прибавят анкетните отношения, при които е възможно социалната дистанция да се преодолее частично, благодарение на отношенията на близост, свързващи го с анкетирания и социалната откритост, благоприятна за откровеността. Това са все неща, осигурени от съществуването на различни връзки на вторична солидарност, способни да дадат неоспорими гаранции за симпатическо разбиране: семейни отношения или приятелства от детинство или, според някои анкетъорки – женската солидарност, позволява в не един случай да се преодолеят пречките, свързани с разликите между условията и, в частност, със страха от класово презрение. Последният често се появява, когато социологът е възприет като социално повисокопоставен, за да дублира много общия, дори може да се каже всеобщия страх от обективацията.

Едно духовно упражнение

И все пак, всички процедури и всички хитрини, които можахме да измислим за да намалим дистанцията имат своите граници. Въпреки, че записването не дава възможност да се усети ритъма, темпото на устната реч, достатъчно е да прочетем после някои разговори, за да разберем всичко онова, което отделя словото, изтръгвано парче по парче от най-чуждите на негласните изисквания на анкетната ситуация от словото на онези, които са предварително нагодени (понякога дори прекалено добре) към изискването от тях, поне такава, каквото те си го представят. Те така добре владеят ситуацията, че понякога налагат на анкетъора своята дефиниция на играта.

Когато нищо не е в състояние да неутрализира или да премахне социалните ефекти от свързаната със социалната дистанция асиметрия, има надежда да получим възможно най-малко белязани от ефектите на анкетната ситуация слова, единствено на цената на непрекъснатата работа по конструкцията. Парадоксално е, но тази работа по конструкция е предназначена да остане толкова по-невидима, колкото е по-успешна и колкото повече тя води към комуникативна обмяна, имаща всички

---

⁵ Едно от главните основания за тези провали несъмнено лежи в свършеното съгласие между питащ и питан, което дава възможност да се разиграе напълно свободно тенденцията на анкетираните да казват всичко (както повечето свидетелства и исторически документи) - освен това, което се саморазбира, онова, което не трябва да се казва, или може да не се казва (напр., актрисата, която, говорейки на актьор, премълчава цяла съвкупност от предпоставки, отнасящи се до йерархията на жанровете, на режисьорите, както и на опозициите – конститутивни елементи в полето на театъра в даден момент). Следователно, всяко задаване на въпроси се намира разположено между две, несъмнено никога не достигнати граници: тоталното съвпадение между анкетъора и анкетирания, където нищо не може да бъде казано, защото нищо не се поставя като въпрос, всичко ще става без да се казва; или налице е тоталната раздалеченост, където разбирането и доверието ще се окажат невъзможни.

видими черти на “натюрела”, на “естествеността” (разбрана като онова, което обичайно става в обичайните комуникативни обмени във всекидневното ни битие).

Социологът може да постига за социално най-отдалечения от него анкетиран правото да бъде това, което е, стига да съумее да покаже – чрез тона и най-вече чрез съдържанието на въпросите си – че без да симулира премахване на социалната дистанция, отделяща го от анкетирувания (в отлика от популистката представа, която има за сляпа точка своята собствена гледна точка), той е способен *мислено да се постави на негово място*.

Да се опиташ да се поставиш мислено на мястото, което анкетируваният заема в социалното пространство, като го питаш, изхождайки от гледна точка на онеобходимостяването на анкетирувания⁶ и така да привнесеш по някакъв начин своята част (част в смисъла, в който Франсис Понж говори за “съ-при-частие на нещата”), не означава да извършиш “проекция на себе си върху другия”, за което говорят феноменолозите. Това означава да осигуриш едно *генерическо, тоест родово и генетическо разбиране* на онова, което е основано върху владенето (теоретическо или практическо) на социалните условия, чийто продукт представлява: владене на условията за съществуване и на социалните механизми, чиито ефекти се упражняват върху категориалната съвкупност, от която той е част (категорията на гимназистите, на квалифицираните работници, на съдиите и пр.); и владене на неотделимите помежду им психически и социални обусловености, свързани с неговата особена позиция и особена траектория в социалното пространство. Противно на старото разграничение на Дилтай трябва да приемем, че *разбирането и обяснението са всъщност едно*.

Това разбиране не се свежда до някакво състояние на добронамерената душа. То се осъществява в начина (същевременно разбираем и за ума, успокояващ и ангажиращ) да се представи и да се води разговора; да се направи така, че задаването на въпроси и самата ситуация да добият смисъл и за анкетирувания. Разбирането се осъществява също и главно по предложената проблематика - тя, както и вероятните въпроси, които предизвиква, се извежда от една верифицирана представа за условията, при които е поставен анкетируваният и тези, на които той е резултат. Това означава, че анкетаторът има известни шансове да бъде наистина на висотата на своя обект, само ако на свой ред притежава огромно знание, придобито в продължение на един живот, посветен на научното дирене, а също по-пряко, в течение на предишни разговори със самия анкетиран или с информаторите. Повечето от публикуваните разговори представят определен момент, несъмнено привилегирован, в една дълга поредица от общувания, от комуникативни размени, и нямат нищо общо с формално точните, произволни и случайни срещи на анкетите, осъществени набързо от анкетатори и лишени изобщо от всякаква специфична компетентност.

Тази предварителна информация – дори и да се проявява само по негативен начин, вдъхвайки най-вече предпазливост и благосклонност, каращи анкетирувания да има повече доверие и желание да влезе в играта, или пък изключвайки насилващи-

---

⁶ Под „онеобходимостяване” Бурдийо разбира да намериш обективното му място в някаква причинна верига. (Б. пр.)

те или неуместни въпроси – е нещо, което позволява непрекъснато да се импровизират подходящите въпроси, истинските *хипотези*, които се опират на една интуитивна и нетрайна представа за присъщата за анкетирувания пораждаща формула с цел тази представа да се провокира и разкрие по-пълно.⁷

И най-задълбоченото предварително познание - макар то да може да осигури теоретическия еквивалент на практическото познание, свързано с близостта и познатостта, фамилиарността - ще остане неспособно да отведе към истинско разбиране, ако не върви ръка за ръка с вниманието към другия и готовността за пожертване, срещани толкова рядко в обичайното ни съществуване. Всъщност всичко ни подтиква да отдаваме на повече или по-малко ритуализираните думи, отнасящи се до повече или по-малко общите ни неволи, почти толкова празно и формално внимание колкото е ритуалното “Как сте?”, което ги е отключило. Всички ние сме слушали тези разкази за съседски и наследствени конфликти, за училищни неволи или служебни съперничества, схванати чрез категории за възприятие, които, като редуцират личностното към безличностно, уникалната драма – към вестникарска хроника, позволяват нещо като икономия на мисъл, на интерес, на афект, казано накратко – на разбиране. И дори когато се мобилизират всички ресурси на професионалната бдителност и на личната симпатия, трудно е да се изтръгнеш от приспаността на вниманието, която улеснява илюзията за вече-видяното и вече-чутото, за да влезеш в неповторимостта на историята на един човешки живот и да се опиташ да разбереш драмите на едно съществуване едновременно в тяхната единичност, уникалност и всеобщност.

Непосредственото полу-разбиране на разсеянния и банализиращ поглед обезкуражава усилието, необходимо за да се пробие екрана на общопознатите думи, чрез които всеки от нас живее и изказва, както своите дребни неволи, така и големите си нещастия. Това, което едно безлично, неперсонализирано “се”, философски стигматизирано и литературно незачетено, което ние всички сме, се опитва да каже със своите собствени отчайващо неавтентични средства, е за “аз”-овете (за каквито се мислим вследствие общоприсъщото изискване за “единичност”, сингулярност) онова, което е най-трудно за чуване.

По този начин, с риск да шокираме както методолозите-ригористи, така и вдъхновените херменевти, бих казал на драго сърце, че разговорът може да бъде възприет като форма на духовно упражнение, целящо да получи, чрез *забравяне на себе*

---

⁷ По този пункт, както и по всички останали, щеше да има по-добро разбиране, стига да бе възможно да се дадат примери за най-типичните грешки, които почти винаги се коренят в несъзнаването и невежеството. Някои от качествата на едно внимателно към своите собствени ефекти питане са обречени да останат незабелязани, защото се проявяват най-често в отсъствията. Оттук е и интересът към бюрократичните питання, които ще бъдат анализирани след малко: бидейки същински изпити по изкуството да се живее, в които анкетаторът, затворен в институционалните си рамки и етическите си очевидности, мери, проверява способността на анкетираните да усвоят “подходящото” поведение, тези изпити предизвикват по контраст появата на всички въпроси, които основаващият се на предварителното познание респект изключва, защото ги смята за несъвместими с една адекватна представа за ситуацията на питаното лице или с философията на действието, която това лице въвлича в своята практика.

си, едно истинско *обръщане, конверсия на погледа*, който имаме към другите в обичайните ситуации на живота.⁸

Благосклонната нагласа, която те тласка да приемеш като свои проблемите на анкетирания, способността да го обхванеш и да го разбереш такъв, какъвто той е, в неговата единична необходимост - всичко това е нещо като *интелектуална любов*: погледът, който скланя пред необходимостта по начин, присъщ на “интелектуалната любов към Бог”, т.е. към естествения порядък, която любов Спиноза приема за висша форма на познанието.

Същественото от “условията за блаженство” на разговора остава несъмнено незабелязано. Като предлага една съвсем изключителна ситуация на комуникация, освободена от принуди, особено времевни, тегнещи върху по-голямата част от всекидневните размени на думи и като открехва на анкетъора алтернативи, които го подтикват или му разрешават да изразява притеснения, липси или да предяви искания, за които си дава сметка, той вече с изказа им допринася за сътворяване на условията, позволяващи появата на един екстра-ординерен дискурс. Но същият би могъл да остане изобщо неизказан, макар да е бил вече там, чакащ своите условия на актуализация⁹.

Някои анкетиранни, главно между най-обезправените, макар и да не улавят всички знаци на тази предразположеност (за което се изисква несъмнено малко повече от обикновена интелектуална конверсия), изглежда схващат тази ситуация като извънреден случай, който им се предлага да станат свидетели и се накарат да бъдат чути самите те, да занесат, да отнесат своя опит от частната сфера в публичната сфера. Това също е и повод да се *експлицират*, в най-пълния смисъл на този термин, т.е. да конструират своята собствена гледна точка за самите себе си и за света и да направят явна, манифестирана точката вътре в този свят, от която те виждат себе си и света и стават разбираеми, оправдани, преди всичко за самите себе си.¹⁰

Дори има случаи, когато анкетираните изобщо не са прости средства в ръцете на анкетъора и, владеейки плътността и интензитета на речта си, водят в някаква степен разговора. Впечатлението, което често те оставят е за изпитвано от тях удовлетворение, т.е. осъществяване, породено от “насладата от изказа”.

Без съмнение, тогава може да се говори за *провокирана и акомпанирана самоанализа*: в повече от един случай имахме усещането, че питаното лице се възползваше от предоставения му случай, за да се попита то самото за себе си и за опуб-

---

⁸ Тук би могло да се цитира Епиктет или пък Марк Аврелий, като се припомни нагласата да се посреща с благожелателност, благосклонност всичко, което зависи от универсалната причина, от радостното одобрение, от съгласието (prosthesis) по отношение на природния свят.

⁹ “Сократическата работа” в помощ на експлицитацията цели да предложи, но без да наложи, формулировка на внушенията, представени понякога експлицитно като такива (не искате ли да кажете, че ...), предназначени да дадат многобройни и отворени продължения на думите на анкетирания, на неговите колебания или на неговите търсения на изказ.

¹⁰ Така аз многократно наблюдавах как анкетираният повтаряше с видимо задоволство думата или фразата, помогнала му да си изясни собствената позиция. (Това се случи с думата “плавък” (fusible), която употребих, за да обознача критическата позиция на един анкетиран към йерархията на неговата институция; дума, добре внушаваща чрез своите конотации, представата за крайните напрежения, които бе изминал.)

личностяването, които му осигуряват нашите въпроси или нашите внушения (винаги отворени и многобройни и често сведени до мълчаливо очакване), за да може да осъществи проясняването¹¹ (работа, възнаграждаваща и същевременно мъчителна), а също така да изрази, понякога с извънредна *експресивна интензивност*, дълго пазени или потискани преживявания и размишления.

Една реалистка конструкция

Всъщност няма нищо чудно в така описаната съгласуваност, в това съгласие между предусещанията и предразположенията на анкетъора и очакванията и предразположенията на анкетирания. Истинското подчиняване на даденото, на „данната“, предполага акт на конструкция, основан на практическото владение на социалната логика, по която това „дадено“ е конструирано. Така, например, ние наистина няма да чуем казаното в привидно съвсем баналния разговор между три гимназистки, освен ако – избягвайки простото свеждане на личностите на трите девойки до обозначенията на собствените им имена, практика, присъща на много социологически проучвания с магнетофон – не съумеем да прочетем в думите им структурата на обективните отношения, настоящи и минали, между тяхната траектория и структурата на посещаваните от тях училищни заведения, изразяваща се в тези думи. Противно на онова, което един наивно персоналистки възглед за своеобразието на социалните персони ни кара да вярваме, единствено изваждането най-вече на иманентни структури в изказваните, стоящи в точно определено взаимодействие конюнктурни слова, ще ни позволи да усетим същественото от така създадената *идиосинкразия* на всяко едно от младите момичета и цялата своеобразна комплексност на техните действия и реакции.

Така разбран¹², дискурс-анализът чете в дискурсите не само конюнктурната структура на взаимодействието като пазар, а също така и организиращите го невидими структури. Това значи, че се взема под внимание особения случай, структурата на социалното пространство, в което трите млади жени са намират от самото начало, структурата на училищното пространство, вътре в което те са положени и където са изминали различни траектории; а те, макар и да принадлежат на миналото, продължават да насочват тяхното виждане за собственото си училищно образование, както минало, така и бъдеще, а също и преценката за самите себе си, за това, което ги отличава и е най-своеобразния им белег¹³.

Така, противно на илюзията, състояща се в търсене на неутралност при анулирането на наблюдателя трябва, колкото и парадоксално да изглежда, да приемем, че

¹¹ Тук има ирония и характерната за автора игра на думи между лицитация – т.е. публична продажба на недвижими имоти, солицитацията, което означава настоятелна молба и експлицитацията, проясняването.

¹² Т.е. в един доста различен смисъл от онзи, който му се приписва, когато за предмет се взема начина, по който се управлява разговора, напр. стратегията на започване и на завършване, *абстрактна хирлайки се* от социалните и културните характеристики на участниците.

¹³ Бих могъл да цитирам и разговора с един млад гимназист, син на имигрант, който, в смисъла на Гудман, е пример към анализа на образователната система, довела до умножаване на „изключените изотвътре“, като въпросният анкетиран е, отново в термините на Гудман, една свършена „скала“ на тази нова категория гимназисти.

конструирането не се осъществява в “спонтанен” акт, а чрез една *реалистка конструкция*. За да се разбере това или поне да се усети, ще разкажа един случай, който ще илюстрира, как само когато се опира на едно предварително познание на реалностите, изследването може да доведе до поява на реалностите, предвидени за регистриране. В проведена от нас анкета по жилищния проблем, за да се избегне абстрактната иреалност на въпросите за предпочитания, най-вече по отношение на покупката и на наемането, реших да поискам от анкетирания изброяване на последователно заеманите от тях квартири, посочване на условията, при които са ги придобили, основанията и причините, принудили ги да ги избират или напуснат, промените, направени в тях и пр. Така проектираните разговори се развиваха, според нас, по крайно “естествен”, начин, предизвиквайки неочаквано искрени свидетелства. Обаче дълго време след това, съвсем случайно, аз чух в метрото разговор между две жени, всяка от тях на около четиридесет години: едната бе влязла отскоро в ново жилище и разказваше историите на различните квартири, които е сменяла. Нейната събеседничка пък се държеше сякаш точно по правилото, което бяхме установили за провеждането на нашите разговори. Ето и записът, който скоро след това направих по памет: “За пръв път влизам в ново жилище. Наистина е много добре ... - Първата квартира, която имах в Париж беше на улица Брансион, това бе старо жилище, неремонтирано изобщо след войната от 14-та година. Всичко плачеше за ремонт и беше в ужасен вид. Освен това, не можахме да поправим таваните, толкова бяха почернели. – Да, наистина, изисква се много труд. – Преди живеехме с моите родители в жилище, където нямаше вода. Чудесно е при две деца да имаш баня. – При родителите ми беше същото, но все пак не ходехме мръсни. Разбира се, толкова по-лесно е ... – После отидохме да живеем в Кретеј (предградие на Париж – б.пр.). Беше нова сграда, но вече имаше към десетина години.” И разговорът продължаваше така, много естествено, накъсван от вметвания, предназначени, било просто, за да се “потвърди, че е чуто”, чрез просто повторение в утвърдителна или въпросителна форма на последното произнесено изречение, било, за да се демонстрира интерес, или да се потвърди идентичността на гледните точки (“Тежко е, когато се работи цял ден прав...” или “При моите родители беше същото”). Това участие, чрез което се ангажираш в разговора, ангажирайки по този начин и твоя събеседник е нещото, разграничаващо най-отчетливо обикновения разговор, или разговора, така както го практикувахме, от разговора, при който анкетаторът, внимавайки да бъде неутрален, си забранява всяка лична намеса.

Тази форма на майевтика се противопоставя във всяко отношение на налагането на проблематика нещо, което, имащи илюзията за “неутралност”, голям брой анкети извършват. Това се осъществява чрез сондажи, чиито насилствени и изкуствени въпроси произвеждат от всички части артефактите, които мислят, че регистрират. Да не говорим за телевизионните интервюта, изтръгващи от интервюираните думи, произтичащи пряко от думите, произнесени от телевизията за тях¹⁴.

---

¹⁴ Мисля, че тук е необходимо да се напомнят анализите, които на друго място систематизирах по-добре [вж. главно Bourdieu, 1984].

Първата разлика е съзнанието за опасност, основано върху познаването на неустойчивостта на онова, което наричат мнения. В повечето форми на изказ дълбоките предразположения са възможни и могат да се разпознаят в относително различаващи се, предварително изградени формулировки (предварително оформените отговори на затворените въпросници или напълно подготвеното политическо слово). А това означава, че няма нищо по-лесно и в някакъв смисъл по - “естествено”, от налагането на проблематика. Като доказателство можем да приведем изкривяванията на мнение чрез сондажите на мнението (предразположени да служат като инструменти на една рационална демагогия), извършвани тъй често с цялата невинност на несъзнателното отношение. Или по-общо, става дума за най-послушническите демагози, винаги готови да ратифицират привидните очаквания на индивиди, не винаги разполагащи със средства да идентифицират своите същински липси.¹⁵

Ефектът на налагане, осъществяван под булото на “неутралност” е толкова опасен, колкото публикуването на така наложените мнения допринася за тяхното налагане и осигуряване на социално съществуване. А това на свой ред носи на “сондажниците” очевидна валидност и е в състояние да усилва залагането на тях и влагането в тях, тяхната кредибилност, вярата в тях и техния кредит.

Видно е утвърждаването, укрепването, което емпиристиката представя за науката черпи от факта, че строгото познание почти винаги предполага повече или по-малко ярък разрыв (разрыв, винаги изложен на необходимостта да изглежда като резултат на „петицио принципи” или на пристрастност, с очевидностите на обичайния смисъл, отъждествяван по навик със здравия разум. Всъщност, достатъчно е да оставиш нещата да се развиват свободно (*laisser-faire*), да се въздържиш от всякаква интервенция, за да не изпаднеш в грешка. В такъв случай полето се оставя свободно за предварителните конструкции или за автоматичния ефект на социалните механизми, които задействат дори и при най-елементарните научни операции (концепция и формулиране на въпроси, определяне на категориите на кодиране и пр.) Само с цената на активно отрицание на скритите, неявни предпоставки на здравия смисъл (*sens commun*) можем да попречим на ефектите от всички представи за социалната реалност, на които са изложени непрекъснато и анкетатори, и анкетиранни. Имам предвид особено ефектите, които произвежда пресата, писмената или най-вече телевизионната, тъй като понякога те се налагат на най-обезправените под форма на съвсем готови изказвания на това, което те изживяват като техен опит.

На социалните агенти липсва вродено знание за това, което те са и което правят. По-точно те по необходимост нямат достъп до основанието на тяхното недоволство или неразположение, като най-спонтанните им декларации могат, без всяко намерение за укриване, да изразят нещо коренно различно от това, което те видимо казват. Социологията (и тъкмо това я разграничава от науката без учен, каквото са сондажите за мнение) знае, че трябва да си осигури средствата, с които да постави под въпрос и най-вече при самото задаване на въпроси, всички предварителни

---

¹⁵ Тези разсъждения са предназначени специално за онези, които проповядват, че критиката на сондажите е критика на демокрацията.

конструкции, всички пред-поставки, които са налице, както у анкетъора, така и у анкетирания, предпоставки, често въздействащи на анкетното отношение, тъй че то да се установи единствено на базата на неосъзнато съгласие.¹⁶

Социологията знае също, че и най-спонтанните, следователно привидно най-автентични мнения, с които се задоволява анкетъорът, пришпорен от институтите за сондаж и неговите съдружници и поръчители, могат да се подчинят на една логика, много сходна на тази, която психоанализата изкарва наяве. Напр., такъв е случаят с априорната враждебност към чужденеца, срещана понякога у земеделците или дребните търговци, на които липсва какъвто и да е непосредствен опит с имигранти. Могат да се проследят привидностите на непрозрачността и абсурдността, които те противопоставят на разбиращата, промислената интерпретация и то само при изричното условие, че всъщност някаква форма на *изместване* ще предложи решение на противоречията, характерни за тези видове капиталисти – с доходи на пролетарии и със свой опит по отношение на държавата, която държат отговорна за неприемливото преразпределение. Действителните основания за недоволството и неудовлетворението, изразени по този начин – в обърнати и изкривени форми, могат да стигнат до съзнанието, т. е. до експлицитен дискурс, единствено с цената на работа, целяща да извади наяве тези заровени неща, потънали дълбоко в съзнанието на онези, които ги изживяват и същевременно не ги познават, но в един друг смисъл ги знаят по-добре от всеки друг.

Социологът би могъл да им помогне в тази работа по начина, по който действа акушерът, при условие, че притежава задълбочено познание относно условията за съществуване, чиито продукт са те и относно социалните ефекти, които анкетната ситуация и посредством нея, неговата позиция и първични диспозиции могат да упражнят. Но желанието да се открие истината, което е съставна част на научното намерение, остава напълно лишено от практическа ефикасност, ако не се актуализира под формата на “занаят”. Т.е., ако не се превърне в инкорпориран продукт на всички предшестващи изследвания, непредставляващи изобщо някакво абстрактно и чисто интелектуално знание. Този занаят е същинско предразположение към търсене на истината (*hexis tou aletheuein*, както казва Аристотел в “Метафизика”), което предразполага да се импровизира на-самото-място, в неотложността на разговора, стратегиите на самопредставяне и адаптираните реплики, апробациите и подходящите въпроси и т.н., така че да се помогне на анкетирания да даде своята истина или по-точно – да из-даде своята истина.¹⁷

---

¹⁶ Показан, чрез детайлен анализ на отговорите на сондаж относно политиките – Жискар, Ширак, Марше и др., направен по модела на китайска игра („ако беше дърво”, „ако беше животно” и пр... „какъв би бил”...), че при своите отговори анкетираните, без да знаят прилагат класификационни схеми – силен/слаб, втвърден/гъвкав, благороден/неблагороден и пр. – които на свой ред, *също така без да знаят*, са приложили самите автори на въпросника. Нещо повече, суетността, празнословието на коментарите, дадени от авторите на въпросника относно публикуваните статистически таблици, тъй както бяха залегнали във въпросите им, всъщност свидетелстваха за пълното неразбиране на произведените от самите тях данни, още повече и на самата операция, чрез която ги бяха произвели [Bourdieu, 1979].

¹⁷ Тук не е мястото да се анализират всички *парадокси на научния хабитус*, който, от една страна, предполага работа, целяща да направи съзнателни социално изградените първични диспозиции, за

Рисковете на писаното (*écriture*)

Същата предразположеност остава в сила и при работата по конструкцията, на която е подложен записаният разговор, като това ще позволи да се върви по-бързо при анализа на процедурите за транскрипция и анализ. Всъщност става ясно, че най-буквалното писмено фиксиране (обикновената пунктоация, мястото на една запетая, имащо функцията да управлява целия смисъл на дадено изречение) е вече същински *превод* или дори – интерпретация. Толкова повече важи предложеното тук: скъсвайки илюзията за спонтанеизма за речта, която “говори сама по себе си”, работата по конструкцията решително играе с *прагматиката на писаното* (най-вече чрез въвеждане на заглавия и под-заглавия, изведени от взети от самия разговор изречения с цел да ориентира вниманието на читателя към уместните социологически черти, които невъоръженото или разсеяно възприемане ще остави незабелязани).

Протоколът на събраните слова (дискурси), произведен от автора на транскрипцията е подложен на две съвкупности от принуди, често трудни за примиряване. Едната е за вярност към всичко което се е проявило по време на разговора и което не се свежда към действително записаното на магнетофонната лента, като тя (тази вярност) ще доведе до опит да се възстанови в дискурса всичко, което преходът от говореното към записаното и използването на обикновените средства за пунктуация – много слаби и бедни – имат тенденцията да оголят, да обеднят. И тъкмо тя съставлява много често целият й, на речта, смисъл и интерес. Обаче второто задължение - това за четивност - определяно в отношение с потенциалните потребители, имащи много различни очаквания и компетенции, всъщност възпрепятства публикуването на една фонетична транскрипция, подбрана от бележките, които са необходими, за да се възстанови всичко загубено при прехода от говорене към писане: а това са гласът, произношението (предимно в социално значещите му вариации), интонацията, ритъмът (всеки разговор притежава свое особено темпо, което не отговаря на темпото при четенето му), езикът на жестовете, на мимиката и на целия телесен строеж, на цялата диспозиция на тялото и пр.¹⁸

да ги неутрализира или да ги обезкорени (или по-точно – да ги “обезинкорпорира”), а от друга страна, представлява едно упражнение, целящо да инкорпорира, следователно да направи почти “без съзнателни” съзнателно дефинираните принципи на различните методи, превърнати по този начин в *практически разполагаеми*. (Противоположността между съзнателни “познания” и безсъзнателни “познания”, до която се прибъгва тук поради нуждата от предаването им е напълно измислена и фалшива, тя е погрешна. Всъщност принципите на научната практика могат да фигурират в съзнанието – в различна степен, зависеща от моментите и “равнищата” на практиката – и едновременно да функционират в практическо състояние под формата на инкорпорирани диспозиции).

¹⁸ Известно е, напр., че иронията, често породена от някаква желана нестройност, някакво несъответствие между телесната и вербалната символика или между различните равнища на вербалния изказ е загубена почти неизбежно при транскрипцията. Същото се отнася и за неяснотите, за двойния смисъл, несигурностите и за тъй характерната за говоримия език смътност, размитост, която писменият език накъсва, особено чрез ефекта на пунктоацията. Но същото се случва и с цялата информация, вписана в собствените имена, която пряко говори на близките ни за нещо от света, за емпирични дадености (информация, която почти винаги е трябвало да се заличава, за да се запази

Така, че да се транскрибира, означава по необходимост да се пише, в смисъла на пре-напише¹⁹. Да се пренапише, както осъщественият от театъра преход от писмено към говорено слово, така и преходът от говорено към писмено слово, обусловен от смяната на носителя, налага отклонения от верността, които несъмнено са условие за истинска върност. Тук добре познатите антиномии на популярната литература ни напомнят, че става въпрос не толкова да се даде думата действително на тези, които обикновено я нямат, а да се представи тяхното слово такова, каквото е. Има забавяния, повторения, изречения, прекъснати и продължени чрез жестове, погледи, въздишки или възклицания, има щателни отклонения, двусмислия, които транскрипцията неизбежно разплита, разрешава, има позоваване на конкретни ситуации, събития, свързани с уникалната история на един град, на един завод или на едно семейство и т.н. (които говорещият извиква толкова по-драговошно на бял свят, колкото му е по-близък неговият събеседник, ще рече по-близък на цялото близко нему обкръжение).

Колкото и парадоксално да изглежда, именно в знак на уважение към автора, се налагаше понякога поемане на товара и олекотяване на текста от известни паразитни изкази, неясни изречения, словесни клинове или от езикови тикове ("аха-тата "е" –тата), които макар и да придават особен колорит на устната реч и да изпълняват важна функция в общуването, позволявайки да се удържи едно задъхано слово или да се привлече събеседника за свидетел, объркват, дори в някои случаи заплитат докрай транскрипцията като я правят изцяло нечетима за онзи, който не е чул оригиналната реч. Осен това си позволихме да освободим транскрипцията от всички чисто информативни слова (за социалния произход, за учението, за занаята и т.н.) Всеки път когато имаше възможност те да се резюмират във въвеждащия текст като непряка реч. Никога обаче не сме заменяли една дума с друга дума, нито пък сме променяли реда на задаване на въпросите или протичането на разговора, като всички прекъсвания са били посочвани.

Транскрибираните разговори – по силата на опримеряването, конкретизирането и символизицията, които осъществяват, функция, която понякога им придава драматична напрегнатост и емоционална сила, близка до силата на литературния текст – са в състояние да упражнят ефект на *откровение*, особено у тези, които заедно с говорещия споделят едно или друго от техните родови свойства. Подобно на притчите, характерни за пророческата реч, те позволяват да се даде известен еквивалент, по-достъпен от сложните и абстрактни концептуални анализи: вкл. чрез привидно най-своеобразните черти на изказването (интонация, произношение и пр.) те

анонимността на анкетираните), имена на лица, на места, имена на институции с често прикрепени към тях структуриращи подразделения. Пример за това е противоположността между изследователския театър и булевардния театър, която придава смисъл на извършеното от актрисата объркване на името на една булевардна изпълнителка (комичка) с това на класическа изпълнителка на трагически роли; истински значещ лапсус, чрез който актрисата издава – за този, който може да я чуе и да я разбере – цялата истина за един неуспех, свързан с лошата първоначална ориентация между тези два пътя.

¹⁹ [Encrevé, 1985:42-51]. Пълна (не-фонетична) транскрипция на всички разговори, 182 на брой, бе осъществена и документирана заедно със съответните магнетофонни записи.

придават на обективни структури онази осезаемост, която научната работа се мъчи да извлече.²⁰

Способни да разчувстват или да развълнуват, да говорят на сетивото, без да принасят жертва на вкуса към сензацията, те могат да доведат до обръщания, конверсии в мисленето и в погледа, които често са предварителни условия за разбирането.

Обаче емоционалната сила може да предизвика като свой противник неяснотата, т. е. объркването на символните ефекти. Възможно ли е да се съобщават расистки слова по такъв начин, че този който ги изговаря да бъде разбран, без с това расизмът да се легитимира? Как да се предаде основанието на неговите думи, без да приемем неговите основания, без да ги признаем за такива? Казано по-банално, как да се онагледи и предаде прическата на дребна чиновничка, без да се възбуди класовия расизъм и да се потвърди впечатлението, което тя неизбежно буди у набитото око за каноните на легитимната естетика – впечатление, съставляващо част от нейната истина, една неизбежно обективна истина.

Както се вижда, намесата на аналитика е колкото трудна, толкова и необходима. Поемайки отговорността да *публикува* словата, които като такива се разполагат, с думите на Бенвенист, в “една прагматична ситуация, съдържаща известно намерение да се повлияе на събеседника”, той се ангажира да стане предавател на тяхната символна ефикасност. Ала най-големият риск е, че оставя да се играе свободно играта на прочита, т.е. спонтанната, да не кажем дивата, първична конструкция, която по необходимост се откроява за всеки читател; игра особено опасна, когато се прилага към текстове, които не са били писани и които, поради този факт, не са предварително защитени срещу колебаещи се или отхвърлящи ги прочити. Или когато тази игра се прилага към слова, изпратени посредством говорители, които далеч не говорят като книгите, и подобно на популярната литература, – чиято “наивност” и “непохватност” са всъщност продукт на култивирания поглед, – имат всички шансове да не съзрат милост в очите на повечето читатели, дори и сред най-добронамерените.

Да се избере *laisser-faire*, поради старанието да се откаже каквото и да е ограничение, наложено на свободата на читателя, означава да се забрави, че каквото и да се прави, всяко четене, ако не е подложено на принуда, то поне е ориентирано от интерпретативни схеми. Този начин открива възможността да се верифицира така, че непредубедените читатели да четат свидетелствата, тъй както биха слушали изповедите на някой приятел или по-скоро изказвания или одумки по отношение на трето лице. Това също е случай да се идентифицират, но също и да се разграничат,

---

²⁰ При анализ на социалната траектория на провинциалните чиновници, речта на чиновника, разпределящ писмата в пощата казва много повече, дори и когато се изговаря с цялата абстрактна студенина на концептуалния език. Тези чиновници много често биват принудени да заплащат достъпа си до професията или издигането в кариерата с продължително изгнание далеч от Париж: ”Що се отнася до местоживеенето, известна ми е, например, принудата, на която някои кариери са подложени, там където достъпът до професията, - да речем пощенски чекове – или издигането в йерархията, предполага продължително изгнание.” [Bourdieu, 1981:136]

да съдят, да осъждат, да утвърждават някакъв морален консенсус при препотвърждаване на общите ценности.

Политическият акт от твърде особен вид, т.е. внасяне в публичния ред чрез публикация на нещо, което нормално няма достъп там, или поне не *под тази форма*, ще се окаже по някакъв начин отклонен и тотално изпразнен от смисъл. Следователно, изглежда бе неизбежно да се намесим в представянето на транскрипцията чрез заглавия, но на първо място чрез въведения, натоварени да дадат на читателя инструментите за определен разбиращ прочит, в състояние да възпроизведе позицията (*posture*), чийто продукт е текстът. Прозорливият и благосклонен поглед, наложителен, за да се проникнеш от своеобразната необходимост на всяко свидетелство, който обикновено се пази и използва за големите литературни или философски текстове, също не може да се съгласува с обикновените разкази за обикновени приключения чрез нещо подобно на демократизиране на херменевтичното положение, на херменевтичната поза. Както ни учеше Флобер, трябва да се научим да хвърляме същия поглед към Ивето, който на драго сърце хвърляме и към Константинопол; да се научим да отдаваме на брака между преподавателка и пощенски служител вниманието и интереса, които проявяваме към даден литературен разказ за несполучил брак, да се научим още да приемаме думите на работник-металург с онзи респект, който известна традиция на четенето запазва за най-висшите форми на поезията или философията.

Следователно, постаряхме се да предадем на читателя средствата, с чиято помощ да отправя към думите, налагащи се да чете, онзи поглед, който придава основанието и възстановява на анкетата смисъла на съществуването и необходимостта ѝ; по-точно, средства, за да се разположи той в точка на социалното пространство, от която са заети всички гледни точки на анкетирания за това пространство, т.е. в онова място, където неговият възглед към света ще стане очевиден, необходим, *taken for granted*²¹. Несъмнено обаче има и по-рисковани писания от текста, с които публичният писател трябва да придружи поверените му послания. Непрестанно под натиска на усилието да владее съзнателно отношението между обекта и субекта на писаното или, още по-точно изразено, дистанцията, която ги отделя, анкетаторът трябва да полага усилия да спазва обективността на “историческия изказ”, а той, според алтернативата на Бенвенист, обективира фактите без вмешателството на наратора. Отказвайки се изцяло от дистанцираната студенина (и неутралитет) на един клиничен протокол, целейки да осигури напълно всички елементи, необходими за обективното възприятие на питаното лице, той трябва да използва всички ресурси на езика (като свободен непряк стил или тъй любимото на Флобер “като че ли”), за да избегне възможността да въдвори чрез него обективната дистанция, която ще го постави на подсъдимата скамейка или, още по-зле – на позорния стълб. Така той си забранява по най-категоричен начин да се проецира в това *alter ego* (ето още една от функциите на “като че ли”), което винаги, желаем или не, остава обект, за да се направи незаконно субект на виждането му за света.

---

²¹ Приет на доверие, приет като очевидност, на англ. в текста, б.пр.

Строгостта в този случай почива върху постоянния контрол на гледната точка, която непрекъснато се потвърждава в детайлите на писаното (напр., чрез факта да кажеш *своята* гимназия, а не *гимназията*, се отбелязва, че разказът за това, което се случва в тази сграда е формулиран от гледната точка на питания преподавател, а не на аналитика). Именно в детайли от този вид (които ако не минат чисто и просто незабелязани, имат всички шансове да се приемат като обикновени литературни кокетства или журналистически трикове) постоянно се утвърждава отстоянието между “гласът на личността” и “гласът на науката”, както казва Ролан Барт, а също така и отказът от несъзнателните приплъзвания на единия към другия.²²

Социологът не може да игнорира факта, че присъщо на неговата гледна точка е да бъде една гледна точка за една гледна точка. Той може да възпроизведе гледната точка на своя обект и да я конструира, възстановявайки я в социалното пространство като такава, изхождайки единствено от тази твърде своеобразна гледна точка (в известен смисъл и много привилегирована), където трябва да се разположи, за да е в състояние да заеме (мисловно) всички възможни гледни точки. Именно в степен-та, в която той е способен да обективира самия себе си, той може, оставайки изцяло на мястото, отредено му неотклонно в социалния свят, да се пренесе мисловно на мястото, където се разполага неговия обект (който също, поне в някаква степен е *alter ego*) и така да заеме неговата гледна точка, т. е да разбере, че ако той е бил, както се казва, на неговото място, той несъмнено би бил и би мислил като него.

ЛИТЕРАТУРА

- Bourdieu**, P. 1979. *La Distinction*. Paris, Minuit, p. 625-640. Бълг. превод в антологията Деянова, Л. 1999. *Биография, време, разказ*. С.
- Bourdieu**, P. 1984. Общественото мнение не съществува. In: *Questions de sociologie*. Paris. Minuit, p. 222-250. Бълг. превод в сп. Критика и хуманизъм, 1991, № 2.
- Bourdieu**, P. 1993. Comprendre. In: Pierre Bourdieu, sous la direction de. In: *La Misère du monde*. Paris, Ed. Du Seuil, p. 903-925. Превод от френски език Лиляна Деянова.
- Encrevé**, P. 1985. Sa voix harmonieuse et voilé. *Hors cadre*, 3, p. 42-51.

*Превод от френски език:
Лиляна Деянова*

---

²² Така посоченият непрестанен контрол над гледната точка никога не е толкова необходим и труден, колкото в случаите, когато социалната дистанция, която трябва да се преодолее, сочи пределна разлика в отношението на близост. Да вземем примера с жената преподавател, чийто предпочитани изрази (“аз обвинявам”, “проблеми на съжителството на двамата” и т.н.) могат да имат едновременно отблъскващ и губещ чувството за реалност ефект, който пречи да се усети действителността на изразяваната чрез тях драма. Тогава е много лесно да се оставят да действат асоциациите на всекидневната полемика, за да се характеризира – чрез окарикурирането му, един живот и начин на живот, които ни изглеждат тъй нетолерантни, единствено защото се страхуваме да признаем своите.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

КАЧЕСТВЕНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СОЦИАЛНИТЕ СТРУКТУРИ И ОТНОСИТЕЛНАТА ЛИШЕНОСТ: ОТ ЧИКАГСКАТА ШКОЛА ДО ПИЕР БУРДИЮ

КАРСТЕН КЕЛЕР

Carsten Keller. QUALITATIVE RESEARCH ON SOCIAL STRUCTURES AND RELATIVE DEPRIVATION: FROM CHICAGO SCHOOL TO PIERRE BOURDIEU

The article compares the qualitative methodological approach and paradigm of "La misère du monde" and the related study "Gesellschaft mit beschränkter Haftung" with the different generations of the Chicago School. Several methodological similarities can be pointed out between these two strands of qualitative research on social structures and relative deprivation. Beginning with the postulate of uninterested comprehension, both focus on marginalised points of view and combine qualitative data on actors with various data on the context of action. Are these similarities sufficient to speak about "La misère du monde" and "Gesellschaft mit beschränkter Haftung" of a new generation of Chicago School, as Sighard Neckel has proposed to? After reconstructing the methodological approach of both strands of research the article objects this thesis by identifying three main differences.

Тази студия проблематизира изследванията “Нищетата на света” и “Общество с ограничена отговорност” в контекста на традицията на качествените изследвания, която води началото си от Чикагската школа. Ще бъдат осветлени методите и принципите на качествените изследвания на социалните структури и относителната лишеност, които се прилагат в тези изследвания. Както френското, така и германското изследване, а също и изследванията в Австрия и Гърция, проведени по модела на “Нищетата на света”, прилагат основно качественото интервю. За разлика от това най-важният метод на Чикагската традиция е включеното наблюдение. Същевременно обаче и двете изследователски направления следват сходни базисни принципи и познавателни интереси: от постулата за незаинтересованото разбиране през познавателния интерес към онези маргинализирани гледни точки, които са лишени от представителност, до теоретичното обвързване на смисъла на действие на социалните актьори с контекстуалното знание за полето на действие. На тези общи места в двата типа изследвания се противопоставят различия, които говорят срещу опита калейдоскопите от интервюта по модела на “Нищетата на света” да се обозначат като “Трета Чикагска школа”, каквато е тезата на Зигхард Некел [Neckel, 1997].

Развитие и рефлексия на методите от първата и втората Чикагска школа

Чикагската школа с нейните различни поколения е може би най-важното направление, което през последните сто години е допринесло за развитието и рефлексията на качествените методи в социалните науки.

Особено при второто поколение на школата в периода след Втората световна война, чиито основни фигури според Гери Файн и Йозеф Гъсфийлд [Fine/Gusfield, 1995] са Хауърд Бекер, Хърбърт Блумър, Ървинг Гофман и Анселм Строс, рефлексията на методите придобива централно място. Белег за това е разработването и обосноваването на експлицитни изследователски методологии като “naturalistic research” на Блумър и “grounded theory” на Глейзър и Строс [Glaser/Strauss, 1967]. В легендарните case-studies на първото поколение като “The Hobo” на Нелс Андерсън [Anderson, 1923] или “The Gold Coast and the Slum” на Харви Уорън Зорба [Zorbaugh, 1929] рефлексията на метода все още няма значителна роля. Така например в един по-късен предговор на изследването си на сезонните работници в Чикаго “The Hobo” Андерсън пише, че не е имал ясно съзнание за прилагания от него инструмент на “включеното наблюдение”. Познанието за изследваната от него социална среда е било резултат от дългогодишната му работа като сезонен работник, както и от обстоятелството, че поради липса на финансови средства е могъл да си позволи жилище единствено в квартал на Чикаго, в който са живеели само сезонни работници.

За първата Чикагска школа, която достига кулминационната си точка по време на дейността на Парк в Чикагския университет между 1925 г. и 1932 г., друг важен инструмент на качествените изследвания, който може би дори е по-важен от включеното наблюдение, са т. нар. “човешки документи” (“*human documents*”). Предшествениците на Парк, Уилям Исак Томас и Флориан Знаниецки са тези, които в монументалното си изследване “Полският селянин в Европа и Америка” (“*The Polish Peasant in Europe and America*” 1918-20) обосновават необходимостта от това при изследване на социалната действителност да се вземе под внимание субективната перспектива като за тази цел се използват лични документи. Става дума не за целенасочено събрани данни, а за такива документи като мемоари, писма, вестникарски статии, жизнени истории и други форми на изразяване на лица, които разкриват техните гледни точки и нагласи. В качествените изследвания на първата Чикагска школа, “*The Ghetto*” (1928), “*The Hobo*”, “*The Jack Roller*” [Shaw, 1930], “*The Gold Coast and the Slum*”, те имат основна роля като емпиричен материал.

Централен познавателен интерес за първата Чикагска школа, която е силно повлияна от прагматизма и журнализма, представлява градската реалност и по-специално тази на град Чикаго.

За Парк и неговите студенти тя е лаборатория за техните изследвания. По-конкретно познавателният им интерес е насочен към това да изследват интеракциите на актьорите с тяхната градска среда, които се схващат като морални редове, т. нар. “естествени зони” (“*natural areas*”). Особена привлекателна сила за изследователите имат кварталите на емигрантите, които идват от Европа и на практика от всички части на света в бързо разрастващите се градове на Съединените щати. Те се интересуват най-вече от долните или маргинализирани социални слоеве като сезонните работници (Hobos), италианците, емигрантите от еврейски произход, афроамериканците или белите

работнически слоеве, които привличат със смесицата от културно различие, бедност и отклоняващи се жизнени проекти [Lindner, 2004]. Парк [Park, 1928] конкретизира до голяма степен този познавателен интерес във фигурата на “marginal man”, фигура, на която той приписва особен познавателен потенциал, доколкото тя наблюдава социалния свят отвън и с поглед, разположен между различните култури. По този начин познавателният интерес към маргинализираните групи се свързва с един особено дълбок познавателен потенциал по отношение на съвременното общество. Тази аргументация се появява по сходен начин още при Зимел.

Качествените изследвания, които се провеждат под ръководството на Парк, представляват обаче само едната страна на неговата строго емпирично ориентирана програма. При изследването на градските райони, на социалните общности и сцени се използват и количествени методи, исторически източници и картографирания с цел реконструиране на съответния контекст на действията на социалните актьори. В този смисъл въпросът за *взаимодействието* на актьорите с техните градски среди е свързан с един вид плурализъм на методите, при който актьорите се изследват с качествени методи, т.е. чрез изучаване на лични документи и включено наблюдение, а контекстите на действие – и посредством количествени методи.

При втората Чикагска школа качественото интервю става по-важен инструмент за социалния изследовател от изучаването на лични документи. Познавателният интерес също се измества и разширява. Насочва се и към взаимодействията на индивидите с *институционалните* среди като болницата, лудницата или училището, а не само с градския квартал. Но втората Чикагска школа запазва от първата:

- 1) Интерпретативно-разбиращия подход към социалния свят;
- 2) Интереса към хора, които са в периферията на обществото (маргинали, психично болни, стигматизирани);
- 3) Отхвърлянето на методическата строгост;
- 4) Отхвърлянето на “официалния възглед за нещата” (“*Chicago-touch*”).

Тези ориентации се развиват като напълно осъзнато противопоставяне на победоносния ход на количествените методи в периода след Втората световна война, от една страна и на структурния функционализъм а la Парсънс – от друга. За Блумър, Гофман, Бекер и останалите, социалният свят е достъпен само посредством интерпретациите на социалните актьори. Това допускане е направено още от Джордж Хърбърт Мийд, може да се открие и при Томас и Знанйецки. Блумър го използва като изходна точка, за да развие концепцията на “символния интеракционизъм”. Социологическото изложение също следва субективните перспективи на изследваните актьори. В “Стигма” на Гофман [Goffman, 1963] или в “Аутсайдери” на Бекер [Becker, 1963] светът до голяма степен е конструиран от перспективата на актьорите – очевиден паралел с литературата. Йозеф Гъсфийлд подчертава, че специфичната за школата нагласа на отхвърляне на официалния възглед за нещата (“*Chicago-touch*”) намира израз още в заглавията на студиите, тъй като в тях предметът се изследва от перспективата на социалните актьори.

В противовес на количествените методи, втората Чикагска школа подчертава два аспекта на качествените изследвания: те са отворени и кръгообразни.

Отхвърлянето на методическата строгост служи също за установяване на близост с една предметна област, за което предварително не може да се реши как да стане това. Особено известни в това отношение са методическите рефлексии на Блумър – концепцията му за “naturalistic research”, както и тази на Глейзър и Строс за “grounded theory”. Прозрението на Глейзър и Строс е, че посредством обвързване на установените субективни перспективи с придобитите информации за контекста на действие качествените изследвания произвеждат теория. С други думи една от най-съществените методически рефлексии на втората Чикагска школа е, че качествените изследвания целят конструиране на теория чрез обобщенията, които правят.

Калейдоскопът от интервюта като диагноза на обществото – подходите в сравнителна перспектива

Прескачаме в 90-те години на XX век. С оглед на ренесанса на качествените изследвания на новата градска бедност в Съединените щати, както и на колективното изследване “Нищетата на света” Зигхард Некел диагностицира през 90-те години на XX век появата на “трета Чикагска школа”. Некел разглежда американските изследвания на градската бедност на Андерсън и Вакан, както и колективното изследване под ръководството на Пиер Бурдийо, като полагащи се в традицията на качествените социални изследвания, която води началото си от Департамента по социология в Чикаго в началото на XX век. Аргументацията на Некел е следната:

1) В рамките на тази традиция познавателният интерес е насочен към колективни морални редове – на един градски квартал или на една институция;

2) В основата на изследванията в тази традиция е един модел на действието, при който актьорите се схващат и като създатели на ситуацията на действието. *Дали обаче тези два аргумента са достатъчни, за да се разглеждат и изследването на Бурдийо, и последвалите го в други страни като полагащи се в традицията на Чикагската школа?*

Според мен, общите места на двете школи или подходи могат да бъдат прецизирани. При все че аргументацията на Некел на пръв поглед изглежда убедителна, при по-внимателно разглеждане тъкмо моделът на действие и понятието за колективен морален ред са модифицирани в подхода на Бурдийо. Общото в двата подхода на качествени социални изследвания се състои по-скоро в това, изхождайки от едно по-задълбочено познание на полето на изследване и от една по-голяма близост с изследваните лица, да се експлицират и проследят във вътрешната им необходимост онези гледни точки и логики на действие на актьорите, които са лишени от обществено представителство. Конститутивни и за двата подхода са постулатът за незаинтересованото разбиране и отхвърлянето, както на методическата строгост, така и на “официалната представа за нещата”. Базисен принцип на конструиране на социално-научното изложение са перспективите и смисъла, който актьорите приписват на действията си, с което тези изследвания се доближават до литературата. Същевременно контекстът на действие, бил той кварталът, предприятието, училището, болницата или барът, се изследва с различни методи, за да се проучи детайлно многообразието от възможни перспективи и структурните граници на възможните действия. Работата по обвързване на

субективните перспективи на социалните актьори със знанието за полето на действие дава възможност да се формулират по-обща твърдения и в крайна сметка да се произведе теория.

Независимо от това, че ако трябва да сме точни, би трябвало да говорим за четвърта Чикагска школа, тъй като още през 60-те години на XX век се забелязва вълна от качествени изследвания на бедните квартали в Съединените щати (т. нар. “етнография на гетата” [Lindner, 2004]), между двете направления съществуват съществени разлики. На три от тях бих искал да обърна по-специално внимание.

Първата разлика е в това, че за Чикагската традиция фундаментална си остава комбинацията между включено наблюдение, качествени интервюта и лични документи. Едва по-продължителното, често продължаващо години потапяне в полето, гарантира близостта и интимността с лицата и жизнения свят, въз основа на които се провеждат интервюта в смисъла на “naturalistic research” на Блумър. При тях ситуацията на интервюиране в идеалния случай няма никакво влияние върху интеракцията и се получава достъп до лични документи. За разлика от това, изследванията “Нищетата на света” и “Общество с ограничена отговорност” са калейдоскопи от интервюта, при които именно интервюто представлява основният изследователски инструмент. Близостта и доверието на интервюираните се печели чрез посредничеството на приятели и познати, а ако това не е възможно, въз основа на лично познанство. Целта е да се минимизира дистанцията и “символното насилие” между интервюиращ и интервюиран.

В методическо отношение подходът на Чикагската школа като че ли наистина има някои предимства. Колкото и доверен да е човекът, чрез който се установява връзка с интервюираното лице, еднократната ситуация на интервюиране може в много по-малка степен да минимизира изкуственото измерение на интеракцията. В такъв случай дистанцията по отношение на всекидневието може да се прецени много по-трудно от изследователя, отколкото в случая на по-продължително пребиваване в полето и произтичащата от това близост с респондентите. Трябва да се признае, че не малко изследователи, взели участие в проектите на Пиер Бурдийо и Франц Шултайз, като например Стефан Бео, Мишел Пиалу или Абделмалек Сайяд респ. Бертолд Фогел, Андреа Ланге-Фестер или Хуго Веларде, дълго преди това са изследвали съответното поле, предварително са го направили достъпно и прибъгват до респонденти, които познават от предходните си изследвания. В този смисъл експлицитният подход на установяване на контакт с респондента чрез познати е нарушен от неексплицитния на прибъгване до респонденти, познати от предходни изследвания на полето. Многообразното в методическо отношение проучване на полето, което предхожда основното интервю, дава на практика възможност интервюто да се води по-целенасочено, да се постигне по-голяма емпатия към интервюираното лице. Също така позволява неговото рефлексивно контекстуализиране след това или “полагане в рамка” (в терминологията на Бурдийо неговото обективиране).

Втората разлика се състои в това, че докато в изследванията на Бурдийо и Шултайз се анализират *едновременно* повече полета, което е свързано с целта да се направи диагноза на цялото общество, то в студиите на Чикагската школа по

правило се изследва само едно отделно поле – градския квартал, болницата, приюта. В “Нищетата на света” петте централни области – квартала, държавата, света на труда, училището и семейството – се въвеждат чрез теоретичен текст, който описва рамката на съответните интервюта. Диагнозата на обществото е резултат от уплътняването на основните полета, при което теоретичните текстове са конструирани изцяло в смисъла на *grounded theory* посредством свързването на контекстуалното знание за полетата със субективните перспективи и жизнени истории. Изборът на съответните полета се определя до голяма степен от предварителните допускания за тяхната обществена релевантност. Така например, в ръководеното от Шултайз изследване “Свидетелства за прехода” са публикувани изследванията на едно регионално поле, а именно Източна Германия, тъй като анализът на трансформацията на системата там е неизбежен с оглед на диагнозата на съвременното германско общество. Също така изборът на полето на културно производство се основава на допускането, че именно там се проявяват особено отчетливо възникващите в гъвкавия капитализъм форми на самоексплоатация и предприемачество, които неизбежно са съпроводени с актове на придаване на смисъл и значение на упражняваната дейност. Ако в изследването на Шултайз изборът на различните полета – “света на труда”, “Източна Германия”, “семейство и образование”, “културно производство” и “маргинални позиции” - е в най-добрия случай резултат от свързване на потенциалните портрети на интервюираните и колективните дискусии относно причисляването им към определени области, то тук може би най-силно се отразява ролята на ръководителя на проекта.

Програмата за една колективно изработена диагноза на обществото може да се открие още при първата Чикагска школа под патронажа на Робърт Парк, където различните *case-studies*, проведени в Чикаго, трябва да доведат до конструиране на цялостна представа за града и обществото. Тук градът има статуса на умален модел на модерното общество. За Парк той е “лаборатория за изследване на колективното поведение”, мястото, където се формират модерните нагласи, социални групи, но също така и културните продукти и институции. При по-късните поколения на Чикагската школа обаче претенцията за диагноза на цялото общество отстъпва на заден план и дори постулатът на концепцията за “marginal man”, а именно посредством изследване на маргинализираните групи да се придобие по-дълбоко познание за обществото, не се подхваща и доразвива, макар маргиналните групи да остават във фокуса на социологическия анализ. В това отношение в изследванията, които представляват калейдоскоп от интервюта, се продължава и разгръща тази линия, което маркира *третата* разлика с Чикагската школа.

В изследването на Бурдийо това е формулирано като програма в уводния текст “Позиция и перспектива” (*L'espace des points de vue*). Там е конструирано понятието за относителна лишеност, по-конкретно за “позиционното страдание” (*misère de position*), което той разграничава от макросоциалните неравенства. Според Бурдийо, позиционното страдание се съдържа потенциално във всички позиции в обществото. То произтича от една страна от позиционно и субективно преживените лишения в границите на дадено поле, като предприятието, селището или семейството. От друга – тази относителна лишеност е резултат от сблъсъка между различните перспективи на актьорите в

това поле, които следват различните си траектории и ресурси. Предизвикателството пред диагнозата на обществото е да се изследват не само маргинализирани в макросоциално отношение групи като емигрантите, религиозните и културни малцинства, бедните или болните. Според Бурдийо, логиката на обществените полета може да се разкрие само посредством установяване на относителната лишеност на действащите в тях социални актьори. Примерно, ако става дума да речем за квартал, това са групите на обитателите, социалните работници и експерти, градската администрация и собствениците. Понятието за относителна лишеност в смисъла на Рънчимън разчупва познавателния интерес към маргинализираните групи и позиции, тъй като е свързано с по-силно фокусиране върху индивиди. Калейдоскопът от интервюта представя по правило портрети на отделни индивиди, макар те винаги да са представители на групи. За разлика от това при Чикагската школа във фокуса на анализа обикновено са групи.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson**, N. 1923. *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago.
- Becker**, H. 1963. *The Outsiders*. New York.
- Bourdieu**, P. at.al. 1993. *La misère du Monde*. Paris.
- Fine**, G., J. **Gusfield**, (Eds.)1995. *A second Chicago School? The development of a postwar american sociology*. Chicago.
- Glaser**, B., A. **Strauss**, 1967. *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago.
- Goffman**, E. 1963. *Stigma*. London.
- Lindner**, R. 2004. *Walks On The Wild Side. Eine Geshichte der Stadtforschung*. Frankfurt/New York.
- Neckel**, S. 1997. Zwischen Robert E. Park und Pierre Bourdieu. Eine dritte „Chicago School“? *Soziale Welt*, N 47, p. 71-84.
- Park**, R. 1928. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal for Sociology*, N 33.
- Schultheis**, F. , K.**Schulz**, (Hg.) 2005. *Gesellschaft mit begrenzter Haftung*. Konstanz.
- Wirth**, L. 1928. *The Ghetto*. Chicago.
- Zorbaugh** , H. 1929. *The Gold Coast and the Slum*. Chicago.

Превод от немски език:
Светла Маринова

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

**ФРАГМЕНТИ НА ЕДНА “СЪБИТИЙНА” СОЦИОЛОГИЯ
НА СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО: БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ
ЗИМЕЛ**

СВЕТЛА МАРИНОВА

Svetla Marinova. FRAGMENTS OF AN INTERACTIVE SOCIOLOGY OF SOCIAL INEQUALITY: NOTES ON SIMMEL

This paper aims at drawing attention to Georg Simmel's agenda for studying and diagnosing social inequalities, an agenda that up to now has been explicitly taken into consideration only occasionally and in a few detached aspects. The aim is to advance arguments for the purposefulness of a more detailed scrutiny of that agenda without which neither the empirical research of Chicago School, nor Pierre Bourdieu's analyses and studies of social inequalities would have been possible, including latter's research work constituting the focal point of the discussion made by the papers in this volume. Thus the contribution has rather the status of a study project, than of presentation of final research results. First, the chief fragments of Simmel's sociology of inequality are analyzed in order to outline the contours of his theoretical program. A second step discusses the notions of research strategy and attitude, underlying the fragments, within the perspective of diagnosing social inequalities.

Когато и доколкото е вземана под внимание¹, Зимеловата социология се възприема или като “формална социология”, което ще рече като социология, която се занимава със социалните структури, процесите на взаимодействие, разделението на труда и социалната диференциация [Mueller, 1993:128] или като диагноза на епохата², което блокира систематичното обработване на отделни нейни тематични кръгове. Без претенции за систематизация, искам да насоча вниманието към един тематичен кръг на Зимеловата социология, който само в

---

¹ Биргит Неделеман говори за закъснелите с повече от половин век изследвания върху Зимел в родната му Германия, които според нея могат да се обяснят с квалификациите му като “есеист”, “импресионист”, т.е. с липсата на строг научен метод, с нестандартните теми, с които се занимава, с често непонятната му оригиналност [Nedelmann, 1999:144-5]. Ханс-Петер Мюлер също отбелязва, че “повече от век след появата на първите му работи социологията все още не си е изработила окончателна преценка относно социологическото творчество на Зимел”. [Mueller, 1993:127].

² Така например го квалифицира Хабермас в предговора към последното издание на “Философска култура”. Според него “Зимел не е успял да се превърне в ‘класик’ – не е бил пригоден за това с оглед на интелектуалния си формат.” Той е бил по-скоро инициатор, отколкото систематизатор на идеи, по-скоро философстващ диагностик на епохата със социалнонаучен почерк, отколкото социолог и философ, заемащ стабилна позиция в системата на науката” [Habermas, 1998:8]. Ломан също твърди, че “измежду съвременниците си Зимел изпъква с радикалното диагностично отношение на текстовете и темите си към съвременността” [Lohmann, 1992:342].

единични случаи и в отделни аспекти е вземан експлицитно под внимание. Става дума за неговата “социология на неравенствата”.

Тезата ми е, че *в отделни негови текстове се съдържат фрагменти на една социологическа програма за теоретизиране и емпирично изследване на социалните неравенства, която Зимел не е концептуализирал като такава нито в теоретичните ѝ аспекти, нито в емпиричните ѝ следствия*. Това вероятно е една от основните причини тя да не бъде вземана под внимание, още по-малко да бъде канонизирана в учебници по “Социология на социалните неравенства”. Целта ми в случая обаче не е изследване на причините, поради които тази програма е изпаднала от вниманието на теоретичните и изследователите на социалните неравенства. Това би било предмет на едно заслужаващо си и все още неизвършено историческо изследване. Задачата, която тук си поставям е много по-скромна: *да насоча вниманието към някои основни фрагменти на Зимеловата програма за една социология на неравенствата и да експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователската стратегия и нагласа, ориентирана към диагностициране на социалните неравенства*. С което целя да аргументирам смислеността от по-детайлно изследване на тази програма, без която не биха били възможни нито емпиричните изследвания на Чикагската школа, нито анализите и изследванията на социалните неравенства на Пиер Бурдийо, включително и изследването му, което е събирателен център на дискусиата в представените в настоящия том текстове. А това означава, че текстът няма статуса на представящ окончателните резултати от едно изследване, а по-скоро на поставящ задачи, на проект за изследване.

В една първа стъпка ще представя основните фрагменти на Зимеловата социология на неравенството, за да очертая контурите на теоретичната му програма. Също така ще се опитам да аргументирам обозначението си на тази програма като “събитийна” теория на социалното неравенство. В една втора стъпка ще експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователска стратегия и нагласа в перспективата на диагностициране на социалните неравенства, за да аргументирам смислеността от изследване на Зимеловата програма.

Фрагмент 1: Лишеност и неравенство

В почти неизвестната си приказка за розите, под формата на метафора, Зимел формулира едно базисно за социологическото си схващане за социалното неравенство разграничение: *да си лишен от притежание и да се преживяваш като неравен са две различни неща*. Лишеността от притежание не е нито необходимо, нито достатъчно условие, а само **възможност** за преживяването на неравенство. Може напълно да си лишен от притежание като гражданите на измислената страна Утопия, но ако приемаш това положение за даденост, за “природна необходимост” и не се сравняваш с имащите, с идеята, че и ти имаш право да имаш, си просто лишен, но не неравен. И обратното: възможно е да не си лишен от притежание, но сравнявайки се с други имащи, да се преживяваш като неравен. “Тъкмо в това се състояла световноисторическата заблуда, а именно причината за радостта или страданието да се търси в притежанието или непритежанието на вещи. Не, не това дали притежавам или не дадена вещ е

решаващо за чувствата ми, а дали другите я притежават или не” [Simmel, 1983a: 172]. Много по-съществено условие за социологическото разбиране на социалното неравенство от голото притежание е *акта на сравнение, т.е. относителната лишеност*. “Само първото непосредствено впечатление от промененото притежание може да заглуши сравнението, но скоро по-фините различия на новото ниво ще раздразнят нашата бързо приспособена чувствителност също толкова силно, колкото миналите и грубите различия” [пак там]. Актът на сравняване не води по необходимост до преживяване на неравенство, примерно ако не е извършен в хоризонта на идеята за равни права, но е негово **необходимо** условие. Докато групите на бедните и богатите, образованите и по-слабо образованите са само теоретично конструирани, без да се изследва с кого се сравняват и какво произтича от това сравнение, все още сме извън областта на социалните неравенства. Има “бедни заможни”, които в сравнение с други слоеве в обществото притежават достатъчно, но относително – в сравнение с други членове на социалната група, към която се чувстват принадлежащи - притежават малко. Формулирано в по-точни понятия, тезата на Зимел е, че има групово-специфични начини на възприемане, оценка, които не могат да бъдат изведени от обективната позиция, защото възникват в сравнението, т.е. в акта на самополагане в отношение към онези, които са близки – произхождат от същата среда или същия социален слой. Кое ще рече, че ако искаме да диагностицираме социалните неравенства няма да е достатъчно да построим чисто теоретични класификации въз основа на различни критерии и да изчислим процентното им съотношение, а е необходимо да реконструираме пространството от отношения, което социалните субекти сами изграждат в актовете си на сравняване и чрез схемите си на възприемане.

Фрагмент 2: Изключеност и неравенство

Измежду формите на лишеност има една крайна форма, която не само не е необходимо условие за преживяването на неравенство, нещо повече - прави го невъзможно. В главата за “Бедния” в голямата “Социология”, в която Зимел критикува социалните политики, които подпомагат бедните не в интерес на самите тях, а на общественото цяло, могат да бъдат открити две понятия за “беден”. Самият Зимел не ги разграничава експлицитно: единият “беден”, който е нормативният образец, от позициите на който се критикуват социалните политики на подпомагане, е субект във взаимодействието между даване и получаване, носител на правото, съответстващо на задължението за даване; другият “беден”, който обозначава реалното положение на бедните, предмет на критиката, е превърнат в безправен обект, подлежащ на оформяне материал. Вторият “беден” е изключен, доколкото изобщо е лишен от правото да участва във взаимодействието, в отношението на даване и получаване. “Ако получателят обаче, както в горния случай е напълно изключен от целевия процес на даващия, ако той не играе никаква друга роля освен ролята на кутията, в която се пускат дарения за някакви панахиди, то взаимодействието е прекъснато, действието на даряване не е социално събитие, а само индивидуално” [Зимел, 2002:213]. Този “беден” не е в отношение на неравенство, а е изключен от взаимодействието между даващ и получаващ, което би могло да го постави в отношение на неравенство. От това може да се

заклучи, че неравенството е взаимодействие между даващ и получаващ, при което на задължението за даване съответства право на получаване и в този смисъл е *събитие* – едновременност (получаващият е едновременно даващ и даващият е получаващ). Изключеността, за разлика от неравенството е прекъснато взаимодействие на даване и вземане, *неслучило се събитие*. В случая липсва минималното условие за осъществяване на отношение на неравенство, а именно равното право на двете страни да бъдат субекти на взаимодействието, формалното право на различие. В този смисъл изключеността е крайна форма на лишеност – лишеност от правото на социално различие, докато неравенството предполага различие според определен критерий.³

Междинен извод: Областта на изследване на социалните неравенства

Въз основа на тези ограничителни дефиниции на социалното неравенство може с първо приближение да бъде очертана областта на неговото социологическо концептуализиране. Следвайки разграниченията, които въвежда Зимел, можем да кажем, че неговото предложение е да схващаме неравенството не като устойчива структура на лишени и притежаващи, на по-високо и по-ниско поставени, още по-малко като хоризонтално различие между включени и изключени. И съвсем неуместно е в неговата логика проблемът за неравенството да се обвързва с идеята за социално разслояване и съществуването на класово общество. Представата, която той създава за социалното неравенство е като серия от взаимодействия между формално равни групови и/или индивидуални субекти, които именно при условието на формално равенство имат шанс да преживеят различието си като “неравенство”. Става дума за мимолетни актове на размяна или драми, несигурни битки, в основата на които е даването и вземането, размяната, за които няма гаранция, че победите ще бъдат трайни, т.е. ще се закрепят в устойчиви структури. Целта ми беше, пише Зимел в незавършената си автобиография “да разтворя всичко субстанциално, абсолютно, вечно в потока на нещата”, за да тръгна от “живото взаимодействие на елементите” [Simmel, 1958:9].

В основата на Зимеловото понятие за неравенство е централната за неговата социология категория *взаимодействие*. Тя имплицира три принципа: *реляционност*, т.е. изисква анализ на отношенията между групи и индивиди, *реципрочност* на отношението като алтернатива на еднопосочната каузалност и *динамичност* на отношението. Което означава, че това, което изследователят

---

³ Това разграничение си заслужава да се изследва по-детайлно и с оглед на опитите за подмяна на двете понятия и концепции в по-новата системна теория. Експлицирането на разликата между изключеност и неравенство ми се струва важна и от друга гледна точка, а именно повече или по-малко осъзнатото скриване на разликата между двете – особено в позитивните им варианти – на включен и равен – както в някои теории за неравенството, така и в политиките на включване е скрит механизъм за легитимиране на неравенствата, доколкото скриването на разликата поражда илюзията, че да си включен е равностойно на това да имаш равен шанс с тези, които отдавна са в играта. В тази перспектива може да бъде четена и главата “Отвътре изключените” от “Нищетата на света”, която е критика на всички политики на включване, скриващи тази разлика и пораждащи илюзията, че да имаш право на достъп означава да имаш равен шанс за успех по отношение на онези, които отдавна са в играта и отдавна са установили там своите правила и норми [Бурдийо/Шампань, 1997].

наблюдава и регистрира в социалния свят, са динамични отношения на размяна, на даване и вземане. Именно принципът на реципрочност превръща всяко взаимодействие в отношение на размяна, което само в идеалния теоретично конструиран случай е напълно симетрично. Реалните взаимодействия, които социологът наблюдава и анализира, са по-скоро отклонения от този теоретично конструиран случай и се различават по степента на асиметрия. Това, помислено докрай, означава, че *всяко взаимодействие, основаващо се на равното право на страните на даване и вземане, е потенциално отношение на неравенство*. Неравенството, с други думи, е вътрешно присъщо на социалното взаимодействие, затова няма как *дадено конкретно взаимодействие бъде определено като **отношение на неравенство**, преди да бъде проследен динамичния процес на неговото структуриране*.

Тази теоретична слабост на социологическото концептуализиране на социалното неравенство, в смисъл, че през погледа на социолога всичко е взаимодействие, а всяко взаимодействие, което той наблюдава, е потенциално отношение на неравенство, в никакъв случай не е случайност, въпрос на недопромишленост и мисловна слабост. Напротив, тя е ключов елемент на Зимеловата програма за изследване и анализ на социалните неравенства. В нея се съдържа *препоръка към социолозите да се съсредоточат върху изучаване на емпирично установимите взаимодействия и да се упражняват в микроскопската форма на анализ до свършенство, докато постигнат безупречно описание на частичните процеси и отношения на социалното неравенство*. В програмната си студия “Проблемът на социологията” Зимел критикува изследователите на социалния свят, че се занимават само с големите органи и системи като държави, професионални съюзи, религиозни общества и класи, но са изпуснали от поглед “ненатрапващите се социални форми” и привидно незначителни отношения, които разкриват обществото “в онова негово зараждане, което е ежедневно и ежечасно”. А тъкмо тези “микроскопични молекулярни процеси” са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”. “От недоловимо дребни постъпки се образува връзката на историческото единство, от също толкова незабележими взаимни влияния от личност върху личност – връзката на общественото единство... Да, на тези привидно незначителни видове отношения е целесъобразно да се посвети специално разглеждане и то да е толкова по-обстойно, колкото по-игнориращо е обичайното отношение на социологията към тях” [Зимел, 1998: 206-207]. Което не означава съсредоточаване върху психологическите мотиви на участниците в това отношение, а върху самото него, върху неговата логика на структуриране, която се разгръща отвъд психологическите мотиви на взаимодействащите си и отсам “устойчивите макроскопични единства и системи” [пак там:205]. Концептуализирано в категорията “взаимодействие” неравенството може да се схваща като ‘*структурирано събитие*’ или ‘*накъсана структура*’. Както базисната категория “взаимодействие”, така и основаващото се на нея понятие за неравенство не са строго теоретично дефинирани. Широкият смисъл, в който се използват има строго определена *епистемологична функция*: чрез него се търси решение на проблема *как да се улови динамичната страна на социалния живот, без тази динамика изкуствено да бъде задържана и умъртвявана в теоретични модели и понятия*.

Фрагмент 3: Конкуренцията като парадигма на социалното неравенство

Образцов пример за събитие на неравенство, който дава възможност да се конкретизира Зимеловата концепция за социалното неравенство е конкуренцията като особена форма на взаимодействие. В “Социология на конкуренцията”, а също и в главата за “Спора” в голямата “Социология” Зимел я определя като отношение на надпревара за нещо, което е от общ интерес за състезаващите се страни (независимо дали става дума за материални или идеални блага като любовта и признанието на други). Понятието се използва само за “такива битки, които се състоят в успоредните усилия на двете партии за една и съща награда” [Simmel, 1992a:323]. Базисна предпоставка за влизане в отношение на конкуренция е общият интерес на двете страни към едно и също благо. обстоятелството, че едно и също благо е еднакво желано от двете страни е условие те изобщо да влязат в отношение помежду си. Но ако то е еднакво достъпно за тях, те не биха мерили сили за неговото постигане. В този смисъл *нееднаквата достъпност на еднакво желаното благо създава пространство, в което може да се прояви различието между двете страни, между техните ресурси и сили, от които зависи печалбата или загубата на всяка от конкуриращите се страни*. Липсва ли едно от тези две условия, отношението на конкуренция е невъзможно. То поставя борещите се страни в ситуация на постоянно сравняване на шансовете и ресурсите. “Същността на конкуренцията е, че равенството между елементите постоянно се измества нагоре или надолу” [Simmel, 1983b:184]. Тя реализира принципа на шанса, който противоречи на принципа на равенството и ако се води с вярата в “равния шанс” на конкурентите изостря чувствителността към неравното разпределение на силите. В този смисъл тя може да се разглежда като парадигма на социалното неравенство. Тя създава условия за сравняване на шансовете и преживяването на дефицитите като относителни, което е в основата на представата за “собственото място” в отношението и дистанцията спрямо другите. Както недостига, така и постижението придобиват значението си само в отношение: “значението на постижението се определя по отношение на постижението на съседа; без да променя абсолютната си величина постижението на победителя би имало за него съвсем различна стойност при условие, че постижението на конкурента е не по-малко, а по-голямо от неговото собствено” [пак там:181].

Зимеловите разсъждения върху конкуренцията могат да служат като помощен инструмент за изработване на теоретичен модел на социалното неравенство, разбирано като *отношение*, като *едновременност на действията* и като *динамична ситуация* и в този двоен смисъл – като *събитие*. Те предлагат конкретни ориентири за откриване на събития на неравенство.

Междиен извод: Непоносимостта на равенството и безкрайността на битките за неравенство

В парадигмата на конкуренцията социалното неравенство се представя като безкраен процес на структуриране и преструктуриране на отношението между борещите се страни. Постигането на равенство на всички конкуренти би означавало края на конкуренцията, състояние, което е възможно, но е нетрайно като практическо постижение. Състоянието на “мир, равенство, щастие”, за

което се водят битки и се правят революции и което е възможно само в живота на гражданите на измислената страна Утопия, е краткотрайно и илюзорно, *Първо*, защото социалният живот се движи по логика, различна от тази на абстрактната математика. Пълното равенство на дяловете е възможно в математическото уравнение, но не и в социалния свят, където уменията и способностите никога не могат да бъдат абсолютно равно разпределени [ср. Simmel, 1983a]. *Пълното равенство противоречи на самия принцип на социалността*, а именно различието между хората. И *второ*, защото хората са не само приспособими, но *“чувствителни към различията” съществуват и са склонни да реагират на обективно смалените различия със същата сила на емоциите, както и на големите*. Нещо повече, колкото по-голямо е равенството на възможностите, качествата, способностите, толкова по-голяма е вероятността, най-невидимите и незначителни на пръв поглед различия да се преживеят като абсолютни и да произведат битки за тяхното експлициране и увеличаване. “Там, където продължава да съществува толкова голямо равенство, че да има опасност от размиване на границите и смесване, точно там местата на различие се подчертават с една специфична острота, която се дължи не на същността на различието, а именно на тази опасност” [Simmel, 1992a:316]. Чувствителността към различията (и най-дребните и привидно незначителни) е защитна реакция на застрашената идентичност и практически инструмент за запазване на *социална дистанция*, без която не би било възможно никакво *социално взаимодействие*, а това означава и социален живот в разбирането на Зимел. С други думи, в контекста на социалния живот, схващан в базисната категория на “*взаимодействие*”, *състоянието на равенство е практически непоносимо и поради това неутрайно постижимо*. “Отново и отново илюзията ни тласка в сизифовите мъки на външното изравняване дотам, докдето природата му поставя граница и където разбираме, че страданието, което сме искали да избегнем навън, ни преследва отвътре” [Simmel, 1983a:173]. Всичко това позволява да се направи на пръв поглед парадоксалният извод, че по-голямото равенство води до още по-голямо неравенство, т.е. колкото по-голямо изравняване на силите се постига, толкова повече се изостря чувствителността към малките различия, към последния остатък от неравенство и толкова по-драматични стават битките за неговото подчертаване, респ. преодоляване. Което означава също така, че битките за социално неравенство и постигане на равенство са безкраен процес, без кулминационна и крайна точка. И ако си дадем сметка, ще разберем, че революциите, които обещават постигането на социално равенство по дефиниция са обречени на неуспех. Съмнително е също така, ако следваме Зимеловия анализ на конкуренцията, че битките за неравенство имат само негативни ефекти. За тях е валидно същото, което Зимел констатира за конкуренцията, а именно, че тя има не само разрушителни ефекти, а напротив има и голяма *интегративна сила*. Тя се състои в това, че “преплита хиляди социологически нишки чрез концентрирането на съзнанието върху желанията, чувствата и мислите на другите, чрез приспособяването на предлагашите към желанията на търсещите, чрез фино диференцираните възможности да се спечелят симпатии и благоразположения” [Simmel, 1992a:328]. В тази си функция тя не отстъпва по сила на любовта. “Тя може да постигне това, което освен нея само любовта може да постигне: предугаждането

на най-съкровените желания на другия, преди самият той да ги е осъзнал” [пак там]. И колкото повече социалният живот е организиран на принципа на либерализма, който Зимел противопоставя на този на социализма – при това не само икономическия живот, но и политическия, и религиозния, и семейния – толкова повече социалната интеграция зависи от отношенията на конкуренция с техните несигурни изходи, с постоянната динамика на установяване и нарушаване на равновесието на силите.

Фрагмент 4: Структуриращата сила на емоциите

С оглед на всичко казано до тук няма да е изненада твърдението, че Зимел не се интересува от изхода от конкуренцията във варианта, в който резултатите от битките се закрепват в устойчиви структури на привилегировани и непривилегировани, на по-ниско и по-високо поставени. “Структура” е мисловен инструмент, с който могат да бъдат диагностицирани моментните състояния в динамичните процеси на конкуренция. Интересуват го по-скоро емоционалните нагласи, които съпровождат преживяването на относителната лишеност и формират усет за мястото в отношенията на конкуренция. *Чувствата и практическите проявления на враждебност* в отношенията между лица и групи им дават усещане за взаимното им положение в отношението. “Едва те дават на класите и личностите тяхната относителна позиция, която те не биха придобили или не биха придобили по същия начин, ако обективните причини на враждебността са налице по същия начин, но не са съпроводени от *чувства* и прояви на враждебност” [Simmel, 1992a:289]. В това, според Зимел, се състои тяхната социологическа продуктивност.

Завистта и страданието могат да се разглеждат като типичните емоции, съпровождащи преживяването на относителна лишеност. Зимел ги нарича “социални чувства”, защото се поражда във взаимодействията между индивидите или групите. *Завистта* първо *поставя в отношение*, поставя този, който завидва в отношение към обекта на завист [Simmel, 1998a:48]. По това се различава от *безразличието*, което блокира влизането в отношение, доколкото е отказ да се възприемат разлики. На второ място, произтича от акта на сравняване, т.е. *съпровожда преживяването на относителен дефицит*. Решаващо за завистта е дали притежавам това, което желая, ако други, с които се сравнявам, го притежават и обратното. Конститутивен за преживяването на това чувство е не самият обект на желание, той дори може да не е ценен сам по себе си, а обстоятелството, че другият го притежава. И накрая, като съпровождащо преживяването на различията, то е по особен начин парадоксално: от една страна е отказ различията да бъдат приети спокойно, като оправдани, като, така да се каже, “в реда на нещата”, от друга – чрез действията, които предизвиква, ги признава и оправдава. От една страна, чувството на завист е сигнал, че различията не са приемливи, то е *драматично възприемане на различията*. Възможно, но малко вероятно и безинтересно от гледна точка на една социология на неравенството е ситуацията на преживяване на радост от напредъка на останалите и тълкуването му като благоприятно условие, среда за собствения напредък. По-вероятно е подобряването на шансовете на другите, с които се сравняваме, да породи усещане за безпокойство, страх, че това ще ограничи собствените ни шансове. Тогава светът започва да изглежда като игра,

при която въз основа на ограничени ресурси едни могат да имат това, от което другите са лишени. За разлика от *гнева* обаче, който съпровожда оспорването на разликите, чувството за завист е свързано със стремежа към постигане и достигане, към догонване на групите или личностите, които са обект на завист. Докато непривилегированите само завиждат на тези, спрямо които се възприемат като непривилегировани, те се стремят да ги достигнат, а не да ги оставят зад себе си. В този смисъл преживяването на завист е *акт на признание на привилегиите на другите*, които са обект на стремеж и догонване, респ. на признание на собствената лишеност. Поради това предизвикването на завист може да се използва успешно като стратегия за символно конструиране на структурни позиции на неравенство. Ако усилието на едната страна да изтъкне себе си като особено успешна, начина си на живот – като особено желан, бъде признато посредством завистта на другата, отношението на сравняване може да приеме формата на устойчива структура на привилегировани и лишени, лишеността може да се превърне в трайна позиция.

Структуриращата сила на чувството на завист се дължи основно на това, че то има за своя предпоставка едно особено структурно състояние на отношенията, което Зимел проблематизира в категорията *социална дистанция*, и по-конкретно като *едновременност на близост и отдалеченост*. Завистта в неговото разбиране не възниква нито при напълно идентични жизнени положения, нито между много отдалечени в статусно отношение групи. При голяма дистанция липсва необходимото “интимно” знание за другия, което задейства чувството на завист. С най-висока степен на вероятност то може да възникне между близки конкуренти, чиито най-незначителни предимства представляват най-значимата заплаха, т.е. при малки дистанции. Така схванато *чувството на завист функционира като практически инструмент за пораждаване и стабилизиране на структури на неравенство посредством подчертаването и признаването на разлики, незабележими отвън и незначителни от перспективата на по-голяма социална дистанция*.

За разлика от завистта, която представлява *активно признаване* на социалните различия, доколкото поражда действия по догонване и усилия за скъсяване на дистанцията, *страданието* е чувството на *пасивно приемане* на относителната лишеност. То е чувството за собствената слабост, бедност, некомпетентност, неконкурентноспособност, което се придобива в акта на сравняване с другите. Страданието е изтъпяване на въздействието като елемент на взаимодействието, пасивното приемане на “отреденото” място в него като даденост, “съдба”, което блокира всякакви действия за промяна на мястото, а това значи и на дистанцията между позициите. В този смисъл то представлява *моцеш практически инструмент за стабилизиране на определена структура на взаимодействието, чрез него непривилегированите, лишените, трансформират срещу собствения си интерес едно мимолетно състояние в динамичното структуриране на взаимодействието в устойчива структура*. В това се състои структуриращата ефикасност на страданието: то спира битките за промяна на моментното структурно състояние на взаимодействието със съгласието на онези, които имат интерес да действат за неговата промяна.

За разлика и от завистта, и от страданието, които съпровождат преживяването на относителна лишеност и функционират като практически

механизми за стабилизиране на дистанциите, чувството на *срам*, на което Зимел посвещава самостоятелно есе [Simmel, 1983c], е *изключващо*. То възниква в резултат от преживяването на ценностно несъответствие. Нормативната представа за себе си и разрива с нея – отклонението от нея или недостатъчното ѝ осъществяване – са ключово важно условие за преживяването на срам, но не това само по себе си предизвиква изчервяване, а представата, че другите знаят за това. “При преживяването на чувството на срам човек чувства собственото си аз поставено в центъра на вниманието на другите и същевременно чувства, че това привличане на вниманието е свързано с нарушаването на някаква норма (обективна, морална, общоприета, лична)” [пак там:141]. Чувството на срам е драматично преживяване на себе си, произтичащо от възприетото несъответствие между оценка и норма, но не би могло да възникне извън взаимодействието с другите. В този смисъл срамът е социално чувство, произтичащо от страха от оценката на другите, от опасността от снижаване в собствената самооценка, в крайна сметка от обезценяване в очите на тези, с които сме във взаимодействие. Подобно на другите социални чувства и срамът предпоставя определена социална дистанция, чието нарушаване задейства преживяването му. Засегнатият преживява това нарушаване като “недискретност”, като нахлуване в “сферата на неговата личност, в онази зона, която засяга единствено него” [пак там:144]. Ако липсва дистанция, както в отношенията между много близки и доверени хора, няма как да бъде задействано чувството на срам. То не би могло да възникне и при много голяма дистанция, защото тогава липсва необходимото знание за личността, която се подлага на нормативно изпитание. Чувството на срам е възможно в социални кръгове, обединени от общо споделени правила и норми, в които е налице достъпно знание за личността. Провокирането му цели обекта на засрамване да бъде лишен от стойност по отношение на общо приетите правила и норми, снижен в ценността си и по този начин поставен извън обсега на взаимодействие. Доколкото предпоставя съответствие с нормативната представа за себе си, преживяването му е мълчаливо споделяне на чуждата оценка, преживяване на чуждата оценка като самооценка и приемане на наложения отвън дефицит като свой. Докато предизвикването на завист е покана за надпревара, *предизвикването на срам е стратегия за изключване от надпреварата посредством обезценяване на конкурентните компетенции и форми на живот. Чрез превръщането на различията в ценностен дефицит предизвикването на чувството за срам може да функционира като инструмент за социално изключване, за затваряне и консервиране на собствените шансове и превъзходство*. Ако разпределението на социалната чест е в основата на социалния ред [Weber, 1980:531], то негативната социална оценка на честта, свързана с общо качество или норма и споделянето ѝ като собствена е инструмент за преподреждане на местата във временно установения социален ред. И при условие, че социалната чест е предпоставка за участие в надпреварата за други ценни блага, негласното приемане на лишеността от чест може да постави трайно лица или групи извън битките на неравенство. В този смисъл *в срама лишеността се преживява като абсолютна, а не относителна, като лишеност изобщо от правото на участие в социалното взаимодействие*.

Междинен извод: Социална и физическа дистанция – пространственото измерение на неравенството

В междинните изводи до тук беше акцентирано основно върху динамичния аспект на Зимеловата концепция за неравенство като алтернатива на устойчивите структурни модели, както и на реципрочността на взаимодействието, върху което се основава понятието за неравенство, с което се аргументира квалификацията на концепцията като “събитийна”. Само загатнат остана – във фрагмента за конкуренцията и за чувствата на неравенство – релационният аспект, който Зимел концептуализира с категорията “социална дистанция”. Тя заслужава по-специално внимание, доколкото е ключът към разбиране на Зимеловата програма за диагностициране и изследване на социалните неравенства.⁴ С уговорката, че е необходимо много по-детайлно изследване на употребите на това понятие при Зимел, тук си позволявам да формулирам само хипотеза относно значението на тази категория за неговата социология на неравенството. Хипотезата ми е, че “социална дистанция” има двоен статус и двойна функция в програмата на Зимел за диагностициране и изследване на социалните неравенства. *От една страна “социална дистанция” има статуса на базисна категория, която изобщо прави възможно социологическото обективиране на социалните неравенства.* Ако социалното неравенство е форма на социално взаимодействие, с категорията се обозначават базисните предпоставки за всяко социално взаимодействие. В тази си функция като основен инструмент за социологическо обективиране на неравенствата “социална дистанция” има строго определено, недвусмислено значение. Тя означава изобщо *наличие на разлика*, без което не би било възможно никакво взаимодействие, вкл. социалното неравенство.

От друга страна “социална дистанция” има статуса на аналитична концепция за описание на конкретни форми на взаимодействие в тяхното пространствено измерение – като случващи се в пространството, т.е. предпоставящи определено отношение към него и символизирани от него. “Взаимодействието между хората се преживява – освен всичко друго, което то представлява – като изпълване на пространството. Ако няколко души водят съществуването си изолирано един от друг в определени пространствени граници, всеки от тях изпълва със собствената си субстанция и дейност своето непосредствено място, а между него и мястото на другия има неизпълнено пространство, на практика: нищо. В момента, в който двамата влязат във взаимодействие, пространството между тях изглежда изпълнено и оживено” [Simmel, 1992b:689]. Физическата дистанция, разликата в пространствените позиции е предпоставка за практическото конструиране на социално пространство, разбирано като изпълнена с взаимодействия междина. Сама по себе си обаче физическата дистанция не поражда социално пространство. “Не формата на пространствена близост или дистанция произвежда особените явления на съседство или чуждост, колкото и неоспорима да изглежда тя” [пак там:688]. “Пространство” е категория на субективното възприятие – “дейност на душата” в терминологията на Зимел – в която действащите и взаимодействащи си интерпретират и дефинират взаимодействията си. Те използват физическите

---

⁴ Ливайн и др. обръщат внимание на това, че специално в американската рецепция на Зимеловата социология “социална дистанция” е може би най-дискутираната, най-неразбираната и най-нееднозначно интерпретирана категория [Levine u.a., 1981].

дистанции, за да организират отношенията си според представите си за близост и отдалеченост, в този смисъл конкретната организация на физическите дистанции е проява на извоювалата си привилегия представа за социалните дистанции и пак в този смисъл – символ на моментното структурно състояние на социалните взаимодействия. Взаимодействието конструира пространство чрез претенцията върху и отстояването на междината между две места в пространството, поставяйки ги по този начин в отношение [пак там:689]. Въплътена същевременно в конкретна организация на физическото пространство, придобилата надмощие представа за социалните дистанции получава шанс да се наложи трайно като доминираща и да гарантира привилегирован достъп на споделящите я до ресурсите на физическото пространство. Схваната по този начин, във връзка с физическото пространство, “социална дистанция” е концепция, с която могат да бъдат анализирани конкретни взаимодействия в пространството с оглед на шанса им да приемат формата на социални неравенства и да се закрепят в устойчиви пространствени структури. Тя не е нито “само *метафора*” [Levine u.a., 1981:71], нито теоретично построен модел, който позволява точното отчитане и измерване на разстоянията между позициите, както социално-пространствения модел на Бурдийо, а *теоретичен инструмент, който настройва сетивата на изследователя към структуриращата сила и на привидно най-незначителните и незабележими взаимодействия, които тъкмо поради това са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”*.

Обобщение: Уроците на Зимел по критическа социология на социалните неравенства

Не само историческото изследване на причините, поради които Зимеловата програма по социология на неравенствата не е успяла да стане предмет на съзнателен интерес и изучаване от страна на теоретиците и изследователите на социалните неравенства, предстои да бъде извършено, както беше отбелязано в началото. Задача е и работата по систематизиране на неговата теоретична програма, което означава да бъдат изработени връзките между фрагментарните теоретични идеи и понятията, в които те са формулирани. Препоръчително е тази работа да започне с детайлно изследване на концепцията за “социална дистанция” – на различните ѝ значения и контексти на употреба. Тук ще се опитам само да оправдая смислеността на подобно усилие като резюмирам изложеното до тук в перспективата на два въпроса.

Какво означава тази програма:

1) Като изследователска стратегия:

Ако следваме уроците на Зимел, социологът, който се опитва да диагностицира социалните неравенства, не налага готови структурни шаблони – класова, слоева структура, не строи класови пирамиди върху основата, да речем на определен начин на производство, а е по-скоро ловец на събития. Той се опитва да улови мимолетни битки, актове на размяна или драми. Той, така да се каже, претърсва социалните практики и открива места на интензивност, където се случват социалните неравенства и се разгръщат социалните форми на неравенство. При тези си търсения изследователят е въоръжен, първо с мрежа или сито, което отсява потенциалните огнища на отношения на неравенство от

ситуации, в които е малко вероятно да възникнат такива. Тази мрежа е изплетена от твърдения, изведени от ограничителните дефиниции на неравенството, изложени по-горе. Примерно, ако си припомним Зимеловото разграничение между неравенство и изключеност, едно такова сито би било твърдението, че всяка политика на включване или на отваряне на дадена система към групи, изключени преди това от нея, създава потенциално огнище на отношения на неравенство, доколкото поставя в условия на формално равенство групи с различни шансове, което е условие да се преживеят като неравни. На второ място, изследователят, който диагностицира социалните неравенства е въоръжен с отворени, широко скроени теоретични концепции, които му позволяват да проследи появата и структурирането на отношенията на неравенство. “Социална и физическа дистанция”, “относителна позиция” и практическите ѝ проявления (под формата на гняв, страдание, завист), “взаимодействие” са само някои от аналитичните инструменти, с които може да се проследи генезиса и динамиката на конкретни отношения на неравенство и евентуалното им закрепване в устойчиви структури.

В резюме: става дума за една **радикално емпирична стратегия**, въоръжена с няколко основни пресяващи и проследяващи инструменти. Изследователят формулира конкретни твърдения за единични събития на неравенство и само индиректно - твърдения за по-общите обществени тенденции. В центъра на този подход е “интересният случай”, в който могат да се разпознаят тенденциите на движение на цялото. Социологът е нещо като оператор, който снима “клипове” за отделни събития на неравенство, които се подлагат на детайлна интерпретация с оглед на шансовете им да се превърнат в устойчиви структури. Подобна изследователска стратегия позволява не само “диагноза на обществото ‘от долу’” [Шултайз/Немирес, 2009], което означава от перспективата на “подчинените и маргинализираните”, които са лишени от шанса да бъдат чути и възприети в публичното пространство, но и една диагноза на социалните неравенства “*преди*”, преди да са приели формите на устойчиви социални образувания. Критическият заряд на подобна изследователска стратегия се състои в това, че тя превантивно настройва възприятията за възможните ефекти от политически конструирани конфигурации на социалните групи и индивиди, от действието на противоположни тенденции и политики. Нейната критическа сила е, така да се каже проективна, преди да са се случили устойчивите (макро)форми на социални взаимодействия. Като изследване на отношенията на неравенства в процеса на тяхното зараждане и динамика на структуриране тя е по-уместна от стройните и статични структурни модели в такива социални контексти, в които доминиращият принцип на организация на социалния живот е принципът на либерализма, при това, както подчертава Зимел, не само в сферата на икономиката, но и във всички сфери на социалния живот.

2) Като изследователска позиция и нагласа:

Изследователят на неравенства, който преброява социалния свят в търсене на събития на неравенства, може да се мисли в социологическата форма на чужденеца, както я схваща Зимел в едноименното си есе, а именно *като единство на близост и отдалеченост*. Това единство определя формалната му позиция, която се характеризира на първо място с *подвижност*. Което означава,

че дистанцията му спрямо изследваните събития и участниците в тях не е гарантирана от устойчиви характеристики, от свободи и привилегии, произтичащи от принадлежността към професионалното поле на “учените”, а подлежи на постоянно дефиниране и предефиниране. С други думи, произтичащите от тази формална позиция “обективност” и “свобода”, която позволява на чужденеца да преживее и да се отнесе и към най-близкото, сякаш го гледа от птичи поглед” [Зимел, 1990:350] са постоянно, във всеки отделен случай изложени на рискове. Прекалено голямата дистанция крие риска да се загуби усещането за уникалността на събитието и да му се припишат “качества, които не произлизат от него и не могат да се родят там” [пак там:348]. Прекаленото скъсяване на дистанцията би го лишило от “привилегията” да му бъдат “доверявани най-неочаквани откровения и признания, които по характера си се приближават до изповедта и биват внимателно скривани от близките” [пак там:350] и крие опасността да го превърне в страна в отношението, което той цели да обективира. Конкретно по отношение на социалните неравенства да го превърне от изследовател в генератор на неравенства. Това означава, че социологът, който има задачата да следва описващо събитията на неравенство е длъжен във всеки отделен случай да рефлектира дистанцията си спрямо изследваното събитие. Теоретично е възможна само една минималистична дефиниция на допустимата дистанция, а именно да не допуска да бъде въввлечен в отношенията на конкуренция и състезание, които изследва. Останалото е резултат от проби и грешки, от формиран в практиката изследователски усет.

В резюме: Става дума за една **радикално емпирична и радикално рефлексивна изследователска стратегия**, при която рефлексията върху дистанцията по отношение на изследваните събития на неравенство, върху ефектите от нейното увеличаване или скъсяване е предпоставка за всяко изследователско действие, за формирането изобщо на изследователска нагласа, изследователски “хабитус”, както би казал Бурдийо.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П./ П. Шампань. 1997. Отвътре изключените. В: *Социологически проблеми*. Кн. 3-4, с. 22-28.
- Зимел**, Г., 1990. Чужденецът. В: Николов, Л., Л. Деянова (съст.) *Социология на личността*. С., с. 348-353.
- Зимел**, Г. 1998. Проблемът на социологията. В: Фотев, Г. (съст.) *Извори на социологията*. Ст. Загора, с. 186-213.
- Зимел**, Г. 2002. Бедният. В: Зимел, Г. *Социология. Изследвания върху формите на обобществяване*, В.Търново, с. 202-223.
- Шултайз**, Фр./ Н. **Немирес**. 2009. *Нищетата на света* на Пиер Бурдийо – изследване и прототип на една диагноза на обществото “от долу”. В: *Критически изследвания на новите социални неравенства*, тематичен брой на *Годишник на СУ “Св. Кл. Охридски”, Книга “Социология”* том 102.
- Habermas**, J. 1983. Simmel als Zeitdiagnostiker. In: Simmel. G. *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 7-19.
- Levine**, D. u.a. 1981. Simmels Einfluss auf die amerikanische Soziologie. In: Lepenies, W. (Hrsg.) 1981: *Geschichte der Soziologi*. Bd. IV, Frankfurt a.M., p. 32-81.
- Lohmann**, G. 1992. Fragmentierung, Oberflächlichkeit und Ganzheit individueller Existenz. In: Angehrn, E.; H. Fink-Eitel et.al. (Hg.) *Dialektischer Negativismus*. Frankfurt a.M., p. 342-367.
- Mueller**, H.-P. 1993. Soziale Differenzierung und Individualität. Georg Simmels Gesellschafts- und Zeitdiagnose. In: *Berliner Journal fuer Soziologie*. 1993/H. 2, p.127-141.

- Nedelmann, B.** 1999. Georg Simmel. In: Kaesler, D. (Hrsg.) *Klassiker der Soziologie. Von Auguste Comte bis Norbert Elias*. Band I, München, p. 127-150.
- Simmel, G.** 1958: Anfang einer unvollendeten Selbstdarstellung. In: Gassen, K./Landmann, M. (Hrsg.) *Buch des Dankes. Briefe, Erinnerungen, Bibliographie*. Berlin, p. 9-10.
- Simmel, G.** 1983a. Rosen. Eine soziale Hypothese. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 169-173.
- Simmel, G.** 1983b. Soziologie der Konkurrenz. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 173-193.
- Simmel, G.** 1983c. Zur Psychologie der Scham. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 140-150.
- Simmel, G.** 1992a. Der Streit. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 284-382.
- Simmel, G.** 1992b. Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 687-698.
- Simmel, G.** 1998a. Die Mode. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 9-63.
- Simmel, G.** 1998b. Das Relative und das Absolute im Geschlechter-Problem. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 64-92.
- Weber, M.** 1980. Machtverteilung innerhalb der Gemeinschaft: Klassen, Stände, Parteien. in: Weber, M. 1980: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr; p. 531-541.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

БИОПОЛИТИКА И СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

МОМЧИЛ ХРИСТОВ

Momchil Hristov. BIOPOLITICS AND SOCIAL INEQUALITIES

The paper attempts to outline a domain which could be constituted by the intersection of the theme of biopolitical rationality, technology and mechanisms with the theme of social inequalities. It is not grounded on a particular case study, but mostly on a critical survey over a relevant literature. Thus the present text is rather a sketch, a broad outline of a research field which is still shaping itself. First I present briefly the concept of biopolitics and the way it operates in Foucault's work, in order to show its potential relevancy for the comprehension of the political uses and production of some forms of social inequality. Secondly I present the same concept after the transformations it has undergone in order to be applied on such domains as biomedicine, biotechnology, molecular biology, genetics, genomics, biobanks, bioinformatics, etc., illustrating it with some examples connected to new forms of social inequality. Instead of conclusion I raise some questions which aim is to reorient the attention on the notion of biosocial inequalities.

Терминът „биополитика” не е изобретен от Фуко. Той е фигурирал в работите на някой си Морли Робъртс още през 1938 г. и основно в неговата *Биополитика: есе върху физиологията, патологията и политиката на социалните и соматичните организми*, публикувана в Лондон. Впоследствие, през 60-те години терминът придобива популярност в средите на американските политолози, които го използват, за да интерпретират политическото поведение в неоеволюционистки и неодарвинистки стил [Blank/Hines, 2001]. В този текст обаче аз няма да се опирам върху това понятие, а върху понятието биополитика, разбрано в смисъла, който влага в него Мишел Фуко.

Според Фуко, понятието биополитика описва трансформацията, която се извършва през XVII и XVIII век в областта на управлението в западните общества. То е част от общата за властта конюнктурна характеристика, свързана с началото на едно, по същество позитивно третиране на живота на субектите. За разлика от суверенната власт, която действала чрез (заплаха за) отнемане на живота, новата форма на власт – която Фуко нарича „биовласт” – ще се стреми да го множи, подобрява, увеличава, да го контролира и регулира и от друга страна да изтласква смъртта просто до една от нейните функции. Модерната власт, тази „управляваща живота власт”, според Фуко, ще действа чрез подтикването към живот и в определени случаи чрез оттеглянето си, като остави някого да умре, без непосредствено да отнема неговия живот [Фуко, 1993:183]. Т.е. залогът е да накараш някого да живее или да го оставиш да умре.

Фуко определя две форми на тази власт върху живота, или биовласт: *анатомополитика*, центрирана върху индивидуалното човешко тяло и целяща неговото дисциплиниране; и *биополитика*, чиято основна мишена е „тялото-вид... като проникнато от механиката на живота и служещо за опора на биологичните процеси” като „размножаването, ражданията и смъртността, здравното равнище, продължителността на живота, дълголетие то заедно с всички условия, които биха могли да му повлияят. Заемането с тях се осъществява чрез цяла поредица от интервенции и форми на регулиращ контрол” [пак там:187]. Конкретният социален корелат на това тяло-вид, според Фуко, е населението като съвкупно тяло, което представлява много повече от простия сбор на отделните индивиди. Процесите, чрез които се оформят тези два властови полюса, са тясно свързани с възхода на модерния западен капитализъм и с необходимия за неговото функциониране човешки капитал под формата на жива работна сила. Към тази обща скица на понятието биополитика трябва да се прибави и наблюдението, че докато дисциплините, или анатомополитиките, функционират в отделни, по необходимост затворени пространства - като училището, фабриката, казармата, затвора - някак разпръснато, биополитическите механизми като общественото здраве, осигурителните каси, градското планиране и пр. изискват много по-голяма степен на централизация и в някакъв смисъл постигат координация, когато станат функции на модерната държава. Например, когато държавните институции бъдат натоварени със запазването и умножаването на живота и здравето на населението [Фуко, 2003; Foucault, 2004].

Как биополитиката кодира социалните неравенства? Най-напред, струва ми се, че можем да говорим за производство на социални неравенства от самите биополитически механизми, доколкото комплексите от знание и власт, характерни за биополитическите технологии на управление, разчленяват населението на отделни категории. Те изобретяват различни техники на контрол, съобразени едновременно със спецификите на отделните категории и с желаната хомеостаза, която трябва да се постигне на нивото на цялото социално тяло. Целта е да бъдат осигурени оптимални условия за възпроизводство на биологичния живот на управляваното¹. Нека посочим като пример описаната от Фуко кампания за сексуално възпитание на родители и деца, която се разгръща от края на 18 век във Франция и достига своя пик между 1820 и 1840 г. Тази кампания приема различни измерения в зависимост от това дали се провежда сред буржоазията или сред градския пролетариат. При буржоазията целта е да се предизвика смесване и контролът върху нормалното сексуално поведение се осъществява чрез постоянен надзор на родителите над децата. Родителите биват подтиквани да бъдат за всяко действие на децата, до степен, че да внимават дали ръцете им се намират над завивките докато спят и т.н. При пролетариата, обратно, целта е сексуалността да бъде затворена в нуклеарното семейство (нормализиране на пролетариата по модела на буржоазното семейство), като заедно с това, чрез поместването на работниците в отделни жилища, се търси прекъсване на постоянните смесвания между членовете, за да се избегне основен биополитически грях – кръвосмешението. Идеалът е всеки да спи на

---

¹ Трябва да се подчертае, че в тези властови практики социологическото знание играе ключова роля.

отделно легло, а половете да бъдат отделени в различни стаи. По същото време се създават взаимоспомагателни каси, които обаче са насочени само към законно бракосъчетаните работнически семейства [Фуко, 1999: 306-307].

От друга страна, биополитиката действа чрез морализиране на хигиеничното поведение, като стигматизира нехигиеничното. Усилието е да се привърже една част от населението към капиталистическото производство под формата на работна сила, посредством произвеждане на самите диспозиции за производство – необходимото поведение за нормалното развитие на процеса. Така например, през 1853 г. по инициатива на индустриалци и с помощта на частни и публични капитали в град Мюлхауз в Елзас започва строеж на работнически жилища. Предпоставката е, че „удобството и чистотата имат неподозирано влияние върху морала на едно семейство”. Настанилите се в тези жилища работници се задължават да се грижат за собствена зеленчукова градина, да изпращат децата си на училище, да плащат данъците си, да спестяват по няколко су на седмица и да внасят здравни осигуровки. Индустриалците се надяват, че така ще подтикнат пролетариата към добродетелен живот, като по този начин последният ще заслужи да бъде приет в либералното общество [Rabinow, 2006: 158-160].

Тези теми и механизми на намеса ще бъдат модифицирани, но отново подеманни при появата на расовите теории и евгениката, особено модни в края на XIX и началото на XX в. Според Фуко, расизмът е същностна черта на модерните държави, които упражняват биополитически контрол върху възпроизводството на населението². Стратегическата функция на расизма е да внесе разрыв в живота, като по този начин определи онова, което заслужава да живее и онова, което трябва да умре, за да отстъпи място на по-пригодното. Всъщност в тази биополитическа конюнктура възходът на биологичното знание служи за фундиране на социалното различие биологически, като по този начин артикулира темата за расата върху съществуващите класови дестинкции. Така например в началото на XX в. в Англия ще продължат да се терзаят около контрола върху възпроизводството на градския пролетариат и различието в плодовитостта. Евгениците интерпретират тенденцията „по-добрите” групи да създават по-малки семейства, в сравнение с тези под тях в социалната и икономическа йерархия, като бедствие, тъй като по-добрият материал изчезва, докато „по-непригодените” се множат. Следователно едни от политиките, провокирани от легитимната по онова време евгеника били насочени към стимулиране на възпроизводството на „по-пригодените” и ограничаването му при „по-низшите”. „Научната предпоставка” е, че принадлежността към дадена социална класа в определена степен изразява генетичните дарби на един човек. Така работническата класа била определяна като „армия от биологически непригодни”; безработният е всъщност неспособен да работи. Нещо повече, критиката към съществуващите институции на социалните грижи и общественото здраве е, че техните опити да подобрят средата на живот на тази класа, представляват опасно вмешателство в процесите на естествения подбор [Searle, 1981:217-222]. А един от най-радикалните варианти на класическата биополитическа практика е стерилизацията на опасните за социалното тяло

---

² „Расизмът е бил вписан в държавните механизми именно от появата на тази биовласт” [Фуко, 2003:288].

хора, която продължава в страни като Швеция и Норвегия чак до 60-те години на миналия век.

Все пак в тази „първа“ епоха на биополитиката – която ще приключи, според автори като Никълъс Роуз и Пол Рабиноу [Rose/Rabinow, 2006], с появата на молекулярната биология в началото на 30-те години на ХХ в. – се вижда, че един от ключовите методи на контрол е намесата в нивото на условията за живот, на жизнената среда, на хабитата в широкия биологичен смисъл на думата. Ефектите на изключване (и дискриминация, бихме казали днес) се разполагат тъкмо в този контекст – ограничен достъп до здравеопазване, екологичен расизъм (настаняване на „по-непригодните“ в по-нехигиенични части на градското пространство), ограничаване на възпроизводството. Разбира се, тези ефекти и дискриминационни практики днес все още са видими и продължават да функционират [Pellow, 2005; Poudrier, 2003; Biehl, 2005].

Биополитическите практики, разгръщащи се основно след Втората световна война, могат да се характеризират с все по-нарастваща смяна на мащаба в обективизиране на биологичния живот. Става дума за молекуляризирането му посредством нови технологии на визуализация – микроскопи, които увеличават до 10 на -6 см. Започва производство на „генетични тела“ [Rose, 2001; Rose/Rabinow, 2006]. Или ако си послужим с израза на Херберт Готвайс, молекулярната биополитика се превръща в „декорпориализираща“ и „информатизираща“ биополитика.

В случая добър пример са появяващите се по целия свят проекти за биобанки, в които се съхраняват генетични проби от пациенти и донори, чиято задача е изследване на генетичния произход на някои болести, корелацията между тях и генотипа на населението. Целта на тези проекти е да се създаде база данни, която да бъде използвана при определяне на генетичната основа на податливостта към определени заболявания, начинът на тяхното протичане и реакцията към дадени видове терапия. В този смисъл обаче биобанките представляват нови политики на „изчезващи тела“. Тялото на биобанките е вътрешно декомпозирано тяло, тяло разчленено на системи и съвкупности от кръв, белтъци, серуми, гени. Ключовият проблем е не обзорът на цялостни тела, а на колекции от кръв и ДНК, които се асоциират с определени субгрупи в населението. Това, което се наблюдава тук, е мениджмънт на живи флуиди и клетки, които не представят други, по-големи тела, а формират свои собствени. По този начин биобанките формират нови „телесни феномени“ и структура на движение на тела и техните части, както и на отношенията между тях. „Новата биополитика е все повече политика на разпръснатото тяло, в степента, в която се губи цялостен поглед върху него.“ [Gottweis, 2008] Опасението тук е, че новите генни технологии представляват същностен риск, потенциално предоставяйки възможност за контрол над „самия живот“. Твърди се (отново Роуз, Рабиноу, Адрин Петрина), че генните технологии могат да доведат до свръх-надзор и манипулиране на тела и животи, както и че може би биха изострили съществуващите социални неравенства и дискриминации, основавайки ги на биологични различия, самите те почиващи на много по-фини субстрати като гените.

От друга страна, съвременната биополитика функционира чрез все по-нарастващо индивидуализиране и субективизиране; инкорпориране на

биополитически норми за самоконтрол над собствения живот. Това са начини на субективизиране, посредством които индивидите са приучавани да работят върху себе си и генните си заложи чрез форми на власт и дискурс, в името на собственото си здраве, на семейството, нацията или населението като цяло. И тъй като акцентът се е преместил от елиминиране на опасности към управление на рискове (под влияние на неолибералната политическа рационалност), управлението на „самия живот” и рисковете, които той крие се разгръщат чрез координиране на индивидуални и колективни решения с институционални стратегии. Например, селекцията след генен тест и опитите да се избегнат „анормални раждания”, т.е. раждане на деца с увреждания и препоръчване на терапевтичен аборт.

Известен е случаят с Китайския закон за здравето на майката и детето от 1995 г., който се вписва в континуитета на популационните политики на китайското правителство от 1978 г. за ограничаване на раждаемостта по оста едно семейство – едно дете. Според този закон всяка двойка, която иска да встъпи в брак, трябва преди това да се подложи на т. нар. „предбрачен здравен преглед”, който да съдържа изследвания за генетичната вероятност от развиване на сериозни инфекциозни болести и умствени заболявания. Според член 10-ти, „след като здравният преглед е извършен, лекарят трябва да го съобщи и да даде съвет на мъжа и жената, у които е открил сериозна генетична болест, която от медицинска гледна точка се счита за опасна по време на бременност. Двойката може да встъпи в брак само ако и двамата приемат да употребяват контрацептиви в продължение на дълъг период от време или да претърпят операция, която да гарантира стерилността им.” [Култура, 2008] Критиците на закона изтъкват, че той се прилага с различна суровост сред различните етноси в Китай, които са 56 на брой (доминиращ етнос е хан) и различните социални слоеве. Смята се, че този закон е насочен и към контрола на възпроизводството при селяните, които представляват 70% от населението. Населението се е превърнало не просто в биологичен и икономически проблем, а в генетичен проблем [Thacker, 2005; Thacker, 2004]. В тази връзка може би трябва да споменем и изказването на министъра на труда и социалната политика Емилия Масларова през април 2009 г., според която министерството обмисля стратегия, чрез която държавата ще поема разходите за задължителни преднатални генни тестове, вкл. и за здравно неосигурените. Целта е да се избегнат раждания на деца с увреждания, които после биват изоставяни от родителите. Според министъра, жените, които не се явяват, ще бъдат санкционирани и впоследствие няма да могат да претендират за помощи от държавата.

За разлика от тези случаи, които твърде ясно се свързват с евгеничните държавни политики от края на XIX до 60-те години на XX век, можем да говорим и за „евгеника отдолу”. Пример за този тип биополитически стратегии (или по-скоро тактики) е индивидуалното семейно планиране. То по същество е една „гъвкава евгеника”, „гъвкава биополитика” [Tausig et al., 2005]. В тези стратегии „съвременната биополитика на груповия риск” работи като мобилизира чувства на срам и вина [Rose, 2001:10]. Експерти и рискови индивиди са обхванати в играта на етиката на себе си; залогът е етичното отношение на субекта към себе си. Заплахата от стигматизиране мобилизира приемането на съвета.

Примерите в тази област могат да бъдат умножени. Проектът за разнообразие на човешкия геном, раждането на популационната генетика, различните прояви на „биокOLONIAлизъм” и „бионационализъм” около създаване на биобанки, складиращи „национални гени”, като напр. опитите да се определи Естонския геном, Корейския геном, Мормонския геном (на мормонските общности в Щатите и т.н.); дискриминиране на определени групи от населението от включването на „тяхното етническо генетично наследство” в биобанки – напр. случаят с Английската биобанка, която се старее да включи генетични проби от всички етноси в Обединеното кралство пропорционално на тяхната числена представеност. Така са взети проби от: индийци – 14 000; от тях индуси – 7000, сикхи – 4500 и мюсюлмани – 2500. И още (сякаш тези групи са хомогенни в религиозен план) – пакистанци – 6000, бангладешци – 2000, чернокожи от Карибите – 8000. Изключени са китайци и чернокожи от Африка, които са по-разпръснати [Tutton, 2005]. И т.н. и т.н.

Геномиката и генното инженерство пораждат нов дискурс за недостатъците на живота, според който последното трябва да бъде ‘подобрявано’ посредством намеса на ниво зародиш на буквално всеки жив вид на планетата – от бактерии, през растения, до животни и човешки същества [Taylor et al., 1997]. В този смисъл, можем да разбираме терапевтичния аборт като форма на биополитическо изключване, в случая на патологични форми на живот в областта на чисто биологичното. Това изключване е трансляция на изключването на тези форми на живот в социалния свят. Така вече се дискриминират не толкова определени групи, малцинства, класи и пр., а модуси на „самия живот”. Самият биологичен живот обаче вече не е нещо статично, във-исторично, а сбор от данни, подлежащ на промяна. Т.е. дискриминацията и изключването наистина са преориентирани към някои модуси на самия живот, определяни като аномални и нежелателни, т.е. изискващи модификация. Както виждаме от примерите обаче това радикално преориентиране на биополитическите механизми към плана на биомолекулярното не остава без последствия в областта на политиките, разгръщащи се в плана на социалното – някои групи и индивиди биват изтласквани, докато други стават привилегирани.

Вместо заключение

Скицираните по-горе твърдения и процеси повдигат няколко по-обща питания относно социологическото разбиране за социални неравенства:

Дали не трябва да изоставим традиционните категории, в които схващаме социалните неравенства?

Дали не трябва да ревизираме самия термин и да започнем да говорим по-скоро за „био-социални неравенства”, за да схванем често скритите биополитически стратегии. Последните, от една страна, превръщат съществуващи в социалното пространство противопоставяния, изключвания, асиметрии в природни, т.е. натурализират ги, а от друга – особено с разгръщане на технауките и молекуляризирането на биомедицинското знание – кодират в биологичните различия социални? (Твърдението, че „ние сме нашите гени”.)

Дали не трябва започнем да схващаме по нов начин „колективната работа по натурализиране на социалните построения” (както би казал Бурдийо), в която

диалектиката на „социализиране на биологичното и биологизиране на социалното” [Бурдийо, 2002; Бурдийо, 2005] се измества към по-фини субстрати като човешкия геном? Последните предполагат възможността за модификация на фундамента на социалните асиметрии и с това, може би, тяхното преобръщане? Поне засега е ясно обаче, че възможностите за подобна модификация са тясно свързани с притежаването на определен размер на икономически капитал.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П. 2002. *Мъжкото господство*. С., ЛИК.
- Бурдийо**, П. 2005. *Практическият усет*. С., Фигура.
- Култура**. 2008. Евгеничен ли е китайският закон? В: *Култура*, бр. 20.
- Фуко**, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото*. С., ЛИК.
- Фуко**, М. 1993. *История на сексуалността. Т. 1: Волята за знание*. Плевен, ЕА.
- Фуко**, М. 1999. *Аномалните*. С., ЛИК.
- Biehl**, J. 2005. Technologies of Invisibility: Politics of Life and Social Inequalities, In: J. X. Inchausti (ed.), *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Oxford, Blackwell.
- Blank**, R., **S.Hines**, 2001. *Biology and Political Science*. London and New York, Routledge.
- Edwards**, P. et al. 1997. Introduction: Changing Life in a New World Dis/Order. In: P. Taylor et al. (eds.). *Changing Life. Genomes, Ecologies, Bodies, Commodities*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Foucault**, М. 2004. *Sécurité, territoire, population*. Paris, Seuil-Gallimard.
- Gottweis**, H. 2008. Biobanks in action. New strategies in the governance of life. In: H. Gottweis, A. Petersen (eds.). *Biobanks. Governance in Comparative Perspective*. London and New York, Routledge.
- Pellow**, D. N. 2005. Environmental Racism: Inequality in a Toxic World. In: M. Romero, E. Margolis (eds.). *Blackwell Companion to Social Inequalities*. Oxford, Blackwell.
- Poudrier**, J. 2003. Racial categories and health risk. Epidemiological surveillance among Canadian First Nation. In: D. Lyon (ed.), *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk and Digital Discrimination*. London and New York, Routledge.
- Rabinow**, P., N. Rose. 2006. Biopower Today. In: *Biosocieties*. N 1, p.195-217.
- Rabinow**, P. 2006. *Une France si moderne*. Paris, Ed. Buchet/Chastel.
- Rose**, N. 2001. Politics of Life Itself, in: *Theory, Culture and Society*. vol. 18(6), p. 1-30.
- Searle**, G. 1981. Eugenics and Class. In: Ch. Webster (ed.). *Biology, medicine and society (1840-1940)*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sinha**, A., T. Gibbs. 2004. Social Stratification and Health in Western Context. In: C. Ember, M. Ember (eds.). *Encyclopedia of Medical Anthropology. Health and Illness in the Worlds Cultures*. Vol. I, New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Taussig** et al. 2005. Flexible Eugenics: Technologies of the Self in the Age of Genetics. In: J. Inchausti (ed.), *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Oxford, Blackwell.
- Thacker**, E. 2004. *Biomed*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Thacker**, E. 2005. *Global Genome. Biotechnology, Politics, and Culture*. Cambridge, MIT Press.
- Tutton**, P. 2005. Biobanks and the biopolitics of inclusion and representation. In: H. Gottweis, A. Petersen (eds.). *Biobanks. Governance in Comparative Perspective*. London and New York, Routledge.

НЕРАВЕНСТВАТА КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЗИК

ТОДОР ХРИСТОВ¹

Todor Hristov. INEQUALITY AS A POLITICAL LANGUAGE

The paper presents the findings of a study of the legitimacy of social inequalities in the contemporary Bulgarian society. The discussion hovers around three unexpected observations of the study – the dominance of the economic inequality in the respondents’ accounts, the waning of their normative expectations, the erosion of the difference between socialism and capitalism, and the anticipation of a revolution to come. The paper proposes two alternative accounts of those observations, one from the perspective of structural functionalist versions of the Bulgarian sociology of stratification, and one from the perspective of what Foucault called racial wars.

Задачата на тази статия е да покаже как респондентите използват социологическите изследвания на неравенствата, за да издигат политически искания.

Ще представя резултатите от изследване, проведено през 2006 г. с подкрепата на Центъра за изследвания по социални науки на СУ “св. Климент Охридски”. В първата част на статията ще резюмирам замисъла и методологията на изследването. Във втората част ще представя няколко неочаквани резултата от изследването и две възможности за тяхното обяснение.

Изследването

Целта на изследването бе да отговори доколко социалните неравенства в българското общество са легитимни. Този въпрос не ни интересуваше от гледна точка на описанието на социалната стратификация, статуса, пазарната ситуация или жизнените шансове на конкретни социални групи. Интересуваше ни преди всичко политическото измерение на неравенствата.

От гледна точка на теорията на демокрацията едно политическо устройство е демократично, ако гражданите имат равен глас в управлението. Но действителната тежест на гласа им зависи от политическия, икономическия, културния, символния капитал, с който разполагат. Когато капиталът е

---

¹ Тодор Христов е доктор по социология и теория на литературата, преподавател по теория на литературата в СУ “Св. Кл. Охридски”. Автор е на книгите “Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.”, “Отвъд идентичността” и “Свобода и суверенитет в Априлското въстание”.

разпределен прекалено неравно, това може да превърне във фасада демократичните политически институции от рода на всеобщото изборително право. Изследването трябваше да прецени дали това не се е вече случило в българското общество [Дал, 2006: 236-56].

С легитимността на неравенства се занимава преди всичко политическата философия. Легитимирането на неравенствата в нея може да бъде разглеждано като особена езикова игра, настроена да произвежда нормативни твърдения [Crompton, 1998: 15; Bourdieu, 1984].

Важна черта на тази езикова игра е, че тя се играе между философи, които повече или по-малко опитват да загърбят всекидневния език в името на политическата метафизика.

При все това нормативните твърдения за неравенствата, произведени от политическите философи, не са откъснати от всекидневния език. Те биват пренаписвани, превеждани, преповтаряни в други езикови игри, свързани с всекидневни сцени. Една от тези други игри са социологическите изследвания на неравенствата.

Проучването на тези изследвания ни убеди, че не можем да третираме социологическите описания на неравенствата като прозрачни или невинни.² Анализирайки властовите технологии, които те използваха, за да произведат от нормативните теории на политическата философия дефиниции на социалната действителност – технологии, които самите ние неизбежно щяхме да използваме в качеството си на социолози – решихме да третираме тези описания със същото методологическо съмнение, както всекидневните теории на респондентите.

В резултат на това се оказахме в странна ситуация: тъй като не се доверявахме на социологическите описания на неравенствата, не разполагахме с картина на разпределението на културния, социалния, властовия и дори икономическия капитал; тъй като не се доверявахме на метафизичния език на политическата философия, не разполагахме с нормативна теория; с други думи, не бяхме в състояние да кажем нито как стоят нещата по отношение на неравенствата, нито как трябва да стоят.

Предпочетохме да останем в тази странна ситуация, защото се стремяхме да създадем възможност да се чуят други гласове, слаби гласове, често заглушавани от текстовете на политическите философи и социолозите. Процедурата на изследването бе замислена с оглед на този стремеж.

Преди всичко решихме да се откажем от теориите за легитимността като съгласие на подвластните. Вместо това приехме да мислим легитимността като езикова игра, в която едната страна защитава претенции, които другата е поставила под въпрос (допуснахме, че играта на легитимиране завършва успешно, когато оспорилият претенцията прекрати оспорването ѝ) [Христов, 2007: 243-8].

От гледна точка на тази теория, за да проверим дали неравенствата в българското общество са легитимни, трябваше да проверим дали може да бъде защитена претенцията, че са легитимни. Това изискваше да инсценираме

---

² Проучени бяха следните социологически теории и изследвания: [Митев, 2002; Райчев, 2000; Селени, 2002; Стоилова, 2001, 2004; Тилкиджиев, 2002, 2004].

езикова игра, в които такава претенция да бъде издигната, поставена под въпрос и успешно или неуспешно защитена.

Приехме, че най-добра възможност за това дава дълбинното нестандартизирано интервю. Направихме три пробни интервюта, които показаха, че твърденията на респондентите трудно могат да бъдат разбрани изолирано (дори общите максими бяха прекалено преплетени с примери, всекидневни понятия, с историите на респондентите, за да могат да бъдат схванати изолирано). С оглед на това решихме, че би било най-уместно да използваме методологическата рамка на т. нар. обоснована теория [Strauss, 1984, Corbin, 1990].

Тъй като въпросът не беше дали самите ние можем да легитимираме неравенствата, а дали могат да бъдат легитимирани така, както това обикновено се прави в българската публичност, на първо място трябваше да проучим какво се прави обикновено. С тази цел анализирахме релевантни статии, свързани с неравенствата, от последните годишници на три вестника, представящи относително различни политики и публики (*Сега, Континент, Труд*).³

Нарекохме условно получената теория на неравенствата официалната теория. Така задачата ни стана да инсценираме езикови игри, които да стимулират респондентите да развият свои теории за неравенствата и в случаите, в които тези теории оспорват описаните от самите тях неравенства, да ги оспорим на свой ред чрез позоваване на официалната теория.

Пробните интервюта обаче показаха, че за да се справим с тази задача, трябва да изработим процедура, отчитаща властовата динамика на интервюирането. С тази цел разработихме анкетна карта, съставена от въпроси от предишни изследвания на социалните неравенства, и представихме попълването ѝ като основна цел на интервюто. Важните за изследването въпроси трябваше да бъдат поставяни на респондента, докато попълва анкетната карта, по възможност по повод на начина, по който я попълва.⁴

Тъй като замисълът на изследването изискваше да въвличем респондентите в спор с официалната теория на неравенствата, решихме щом попълнят анкетната карта, да оспорим отговорите им с аргументите на официалната теория. Продължавахме да критикуваме решението на респондента, докато изрази желание да го поправи или прекрати разговора. В случай, че теорията на респондента се разминаваше с официалната теория и той успяваше да се защити, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е неуспешно. В случай, че теорията на респондента съвпаднаше с официалната или той отстъпваше под натиска на привежданите “официални” аргументи, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е успешно.

---

³ При анализа използвахме електронните архиви на вестниците. Подбрахме единствено публикации, които говорят експлицитно за неравенство, и не отчетохме посветените на теми, имплицитно свързани с неравенствата (като бедността, богатството, заплатите, социалните осигуровки). Текстовете бяха кодирани с atlas.ti 4.2 паралелно от двама анализатори. Случаите на разминаване бяха прегледани повторно и решени от двамата.

⁴ Особено ценни се оказаха случаите, в които респондентите си говореха на глас или дори мърмореха, докато попълват анкетната карта, така че се постаряхме да ги стимулираме в това отношение.

Следващата стъпка от подготовката на изследването бе да подберем респондентите. Насочихме се към групите на пенсионерите, учителите, общинските чиновници, квалифицираните служители в частни фирми, социолозите. В крайна сметка бяха проведени 57 интервюта в Шумен, Павелско, Троян и София.⁵

След приключването на интервютата ги кодирахме и обработихме данните с Atlas.ti 4.2. В резултат на това получихме седем обосновани теории, които условно нарекохме официална, примитивна, теория на селото, малкия град, столицата, общинските служители, социолозите, младите. Тук нямаме възможност да описваме подробно тези теории и поради това ще се ограничим до общи наблюдения върху тях.

Неочакваните резултати

В хода на изследването получихме ред неочаквани резултати, за които теоретичната и методологическата рамка, от които изхождахме, не предлагаше удовлетворително обяснение:

1. Когато замисляхме изследването, очаквахме респондентите да описват разнородни и разпръснати неравенства, произтичащи от неравномерното разпределение на различни типове капитал. Интервютата обаче показаха, че макар да описваха разнородни и разпръснати сцени на неравенство, когато говореха за неравенствата изобщо, без оглед на конкретни сцени, респондентите се фокусираха върху едно неравенство, произтичащо от съвпадащото неравно разпределение на икономическия и политическия капитал;
2. Респондентите на възраст до 30 години отговаряха рядко и с нежелание на въпроси от рода на как трябва да бъде, съдържащи повече или по-малко експлицитно нормативно измерение. Същевременно те често настояваха, че нещо не е както трябва (например че разликата между богати и бедни е прекалено голяма, че разпределението на икономическия капитал е несправедливо или че заплащането не е равностойно на стойността на труда им);
3. Възрастните респонденти често бяха склонни да твърдят, че между държавния социализъм и капитализма няма разлика, защото народът винаги е бил потискан;
4. Респондентите бяха склонни да придават изключителна тежест на приватизацията, с която обясняваха несправедливото разпределение на икономическия и политическия капитал в съвременното българско общество. При това тази склонност не зависеше от политическите им убеждения, защото те за несправедливата приватизация обвиняваха както десните партии, така и комунистите, Държавна сигурност, политиците като цяло;
5. Опитите ни да накараме респондентите да кажат как трябва да стоят нещата със социалните неравенства често ги отвеждаха до размисли върху търпението на българския народ, който не въстава срещу

---

⁵ Предложеното тук описание на изследването не е нито достатъчно детайлно, нито изчерпателно и има за цел единствено да ориентира в начина на производство на описаните по-долу резултати.

управниците си, въпреки че би трябвало, до декларации, че ако искаме да бъде както трябва, на това търпение трябва да се сложи край, и нерядко до пророчески предсказания за приближаването на този край;

6. Процедурата на провеждане на интервютата предвиждаше от респондентите да бъде поискано да попълнят анкетна карта. Това като цяло имаше за цел да отклони вниманието им, така че да отговарят на въпросите на анкетъора между другото, без да ги третират като въпроси, които ги задължават да се представят пред анкетъора и ги карат да се чувстват оценявани. Самата анкетна карта беше изработена въз основа на въпроси В11-20, В21-30 и В31 от изследването “Демократични ценности”, проведено през 2000 г. от екип под общото ръководство на Детлеф Полак, и въпроси А11, А12, А15 и D3 от изследването “Състояние на обществото”, проведено през 2002 г. от “Отворено общество”. Въпрос 7 изискваше от респондентите да отговорят как оценяват положението на определени социални групи в българското общество като попълнят таблица, в която оценяват положението на всяка група се оценяваше по скала от 1 до 10 (където 1 означаваше най-зле, а 10 – най-добре). Списъкът на социалните групи бе взет от обобщените резултати на “Състояние на обществото 2002”. Въпрос 8 от анкетната карта изискваше респондентите да отговорят какво трябва да бъде положението на съответните социални групи в българското общество, попълвайки същата таблица. Още първите интервюта показаха устойчива тенденция респондентите да отговарят на първия въпрос, какво е положението на съответните социални групи в съвременното българско общество, разделяйки или може би обобщавайки изброените социални групи в две големи и неравномерни единства – на онези, чието положение е добро, и онези, чието положение е лошо (неравномерни, защото първите неизменно бяха значително по-малко от вторите). На втория въпрос, как трябва да бъде, респондентите като цяло отговаряха, като преустройваха очертаното от таблицата социално пространство по такъв начин, че да сближат двете единства, измествайки ги към средата на таблицата.

Разбира се, би било пресилено да се каже, че тези неочаквани и донякъде разочаровачни резултати не ни даваха да спим нощем. Но при все това искахме да ги обясним, доколкото е възможно.

Изследователите на социалната стратификация обикновено обясняват това, което им казват респондентите, като отражение на социалната действителност, позволяващо да бъде разпознато нейното въздействие, дори когато е непълно и неточно [Crompton, 1998: 8-26].

Например ако респондентът каже, че в днешното българско общество има само бедни и богати, изследователят би видял в това отражение на социалната действителност, първо, защото не би видял в него истината за социалната действителност. Освен това той би го третирал като отражение на социалната действителност, защото би опитал да различи в него истината за нея, която остава скрита от респондента, но въпреки това може да бъде разпозната като се проследи какво го кара да говори така.

Ако опитаме да обясним описаните неочаквани резултати по този начин, бихме могли да видим в тях отражението на една истина за българската социална действителност, настойчиво установявана от стратификационните изследвания от последното десетилетие – това, че голям брой български граждани се чувстват губещи от прехода. Ако приемем, че тъкмо това чувство е накарало респондентите да говорят така, можем да обясним неочакваните резултати от изследването приблизително така:

1. Респондентите придават изключителна тежест на икономическите неравенства, защото тъкмо те са възлови за стратификацията на съвременното българското общество;
2. Младите респонденти отговарят с нежелание как трябва да бъде, защото не изхождат от някаква нормативна картина на социалната стратификация. Те не изхождат от такава картина, защото предполагат, че държавата не се опитва да такава не бъде налагана, социалната стратификация би отразявала индивидуалните постижения, способности и заслуги;
3. Възрастните респонденти често са склонни да отричат разликата между капитализъм и държавен социализъм, защото никой от тези държавни строеве не е променил собственото им положение от гледна точка на социалната стратификация;
4. Респондентите често придават голямо значение на несправедливостта на приватизацията, защото това им дава възможност да изразят усещането си, че са изгубили от преразпределението на държавните богатства след 1989 г., и може би да изразят недоволството си от това;
5. Честотата на разсъжденията върху търпението на българския народ също може да бъде обяснена като отражение на недоволството, изпитвано от онези, които са изгубили от преразпределението след 1989 г. или са се оказали неспособни да се справят без държавната закрила в ситуацията на един свободен пазар;
6. Разделянето на очертаното от анкетната карта социално пространство на две може да бъде обяснено с това, че в българското общество все още не е формирана стабилна средна класа, която да запълни средата между малобройния елит и намиращото се в относително незадоволително положение множество.⁶

Независимо от привидната убедителност на тези обяснения обаче, бяхме принудени да се откажем от тях поради два сериозни недостатъка, вкоренени в самата логика на обясняването на казаното от респондентите като отражение на социалната действителност.

На първо място, да обясняваме казаното от респондентите по този начин означава да приемем, че те не знаят какво казват. Защото щом те говорят за социалната действителност, без думите им да могат да бъдат смятани за истината за тази действителност, щом тази истина остава скрита за тях, докато не им бъде показана от социолога, те не знаят истината за това, за което говорят, не знаят истинското значение на думите си и следователно не знаят за какво говорят.

---

⁶ Тези обяснения отговарят на общата картина на социалната стратификация на българското общество, очертана например в [Тилкиджиев, 2002].

За да покажа, че в определени ситуации е нормално да не знаем какво говорим, ще го илюстрирам с допълнителен пример. Както е известно, лекарите също не виждат в казаното от пациентите истината за болестта и вместо това опитват да разпознаят в него симптомите на тази истина, скрита от самите пациенти, но видима за прозорливия лекарски поглед. Тъй като опитват да разчитат симптомите на по-дълбоката и истинна действителност на болестта, която кара пациентите да говорят, лекарите приемат, че те не знаят истинското значение на думите си и следователно в крайна сметка не знаят за какво говорят [Фуко, 1994: 133-42; Rancière, 1994: 54-8].

На второ място, понеже социолозите обясняват казаното от респондентите като отражение на социалната действителност, която остава скрита за самите респонденти, но може да бъде видяна през очите на науката, те всъщност рядко се оставят да бъдат изненадани. За да бъде обяснено по този начин, действителното значение на казаното от респондентите трябва да отговаря на научните описания на действителността, трябва да ги потвърждава, или в противен случай рискува да се окаже лишено от действително значение.⁷

Разбира се, тези недостатъци на конвенционалните обяснения не са безусловни. Тъкмо поради това обясняването на думи, поведение, тенденции като отражение на социалната действителност е здраво вкоренено в социологическото знание и е вършило, върши и ще върши отлична работа на поколения социолози.

Това, че тези обяснения третираят респондентите като празноглавци, които не знаят какво говорят, освен ако не казват това, което вече знае социологът [Гарфинкъл, 2005: 77-80], е по-скоро политически недостатък. То става недостатък, когато социалните учени опитват да преследват определена научна политика.

То става недостатък например когато социалните учени предпочитат изследвания, чиито резултати не можем да си обясним, или когато опитват да изследваме всекидневни знания, или когато опитат да подкопаем асиметричното разпределение на правото да се говори и знае истината, вградено в самите основи на модерната наука, или когато опитат да използват науката не като средство да се чуе собственият ни глас, а като средство да се чуят други гласове, по един или друг начин лишени от публичност, изобщо във всички случаи, в които не се опитват да знаем повече от респондентите, да установят между своите и техните знания онова асиметрично разпределение на истината, от което израства пастирската власт на модерната наука [Foucault, 2006:176-90; Rose, 2006:73-6].

Тъй като нашата научна политика е тъкмо такава, за нас третирането на респондентите като празноглавци е недостатък и за да избегнем този недостатък, се видяхме принудени да се откажем от конвенционалните обяснения на това, което ни казваха респондентите, когато отказваха да кажат как трябва да стоят нещата, пренебрегваха разликата между капитализъм и

---

⁷ Това не означава, че учените никога не получават изненадващи резултати. То означава само, че – ако перифразирам Шютц – учените обичат изненади по малко, в онази умерена доза, която им позволява да знаят какво не знаят и да вярват, че дори сега да не са в състояние да обяснят едно или друго, то ще може да бъде обяснено в по-нататъшното развитие на науката, както и че с ненаучни средства то не може да бъде обяснено по-добре, отколкото го обяснява науката.

държавен социализъм, настояваха върху несправедливостта на приватизацията, върху това, че причината за сегашното положение е търпението, а не безсилието на хората, когато свеждаха социалните неравенства до двойното разпределение на икономически и политически капитал или разделяха социалното пространство на таблиците на две големи единства.

Решихме, че можем да обясним тези неочаквани резултати, без да ги третираме като отражение на някаква по-дълбока социална реалност, ако ги третираме като изкуства на говорене в смисъла на [Серто, 2002:104-6].

Да изследваме изкуствата на говорене, практикувани от респондентите, би следвало на първо място да приемем, че те знаят какво говорят и че знанието, на което се опират, не винаги е съзнание. Също както знанието, на което се опират художествените или всекидневните изкуствата то е по-скоро практическо знание, по-скоро знание как, отколкото знание какво.

На второ място, да изследваме казаното от респондентите като изкуство би означавало да се откажем да го обясняваме с това какво ги кара да говорят и вместо това да обясним как говорят.

Но за да обясним как, трябва да обясним не само техниките на говорене, но и рационалността на тези техники, техните стратегически и тактически ефекти, техните слабости и сили.

Да обясним това на свой ред би изисквало да изследваме начина, по който функционират тези изкуства на говорене в конкретни ситуации, да речем както опитахме да направихме ние, изследвайки ситуацията на социологическите анкети върху неравенствата.

Освен това да обясним как говорят респондентите по начин, разбираем за социолозите, би изисквало да го преведем на езика на социологията. Тъй като този превод, както всеки превод, не би могъл да казва същото, той би изисквал преди всичко да възпроизведем казаното от респондентите с езика на социологията, така че да предизвикаме сходни стратегически и тактически ефекти.

Водени от този светъл методологически идеал, опитахме да обясним неочаквани резултати, с които се сблъскахме, като ги преведем в термините на едно древно изкуство на говорене, което Фуко е описал под името дискурс на расовата война [Фуко, 2003:76-93]. Неговите основни черти могат да бъдат сведени до следното:

Дискурсът на расовата война представя обществото не като единство, а разделено на две. Така са описвали например английското общество онези предания, които са разказвали за потисничеството на норманите и тайната война, която англите и саксите продължават да водят срещу тях въпреки завоеванието.

Според подобни описания обществото е разделено на две от господството на една раса над друга. При това до средата на XIX в. расите рядко са дефинирани биологично. Те са били разграничавани по-скоро въз основа на различния език, произход, вяра, социален статус. Поради това като расова война са могли да бъдат описвани също и конфликтите между католици и протестанти, коренно население и заселници, богати и бедни.

Дискурсите на расовата война като правило описват това деление, за да го оспорят. Поради това те представят властта на господстващата раса като резултат на насилие (да речем изначалното насилие на едно завладяване).

Тъй като този акт на насилие на свой ред би могъл да бъде защитен с това, че е бил предизвикан или необходим, приблизително както се оправдават съвременните хуманитарни войни срещу неуспешни или бандитски държави, дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки славата, благоденствието, правото, на които се е радвала подчинената раса преди насилието.

Но дори да се приеме, че властта на господстващата раса произхожда от насилие, тя може да бъде оправдана с това, че щом подчинената раса е предпочела да запази живота си, вместо да се съпротивлява докрай, тя в крайна сметка се е съгласила с нея. Дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки непресекущата съпротива на подвластните.

Тъй като тази съпротива лесно би могла да бъде представена като престъпление, нарушаване на закона, застрашаване на мира, дискурсът на расовата война се стреми да я оправдае, изобличавайки несправедливостта на съществуващия ред, установен от господарите, за да запазва и оправдава господството им.

Когато съпротивата е трудно доловима, тя бива описвана като тайна война, която продължава да се води скрито от господстващата раса или дори е временно прекратена, за да се съберат сили да бъде поведена отново. Понеже съществуването на такава тайна война лесно може да бъде оспорено, дискурсът на расовата война се стреми да я докаже, като напише историята ѝ, като създаде една контраистория, опровергаваща историята на господарите, която премълчава съпротивата.

Тъй като тайната съпротива би била лишена от смисъл, ако е обречена, дискурсът на расовата война неизменно описва идната победа, която ще премахне тиранията и ще възстанови справедливостта. Понеже тази победа би предполагала промяна в съотношението на силите, описанията ѝ като правило опитват да я обяснят със събуждането, събирането, въставането на подвластните.

Вероятно дискурсът на расовата война има древен произход. Но той става изключително популярен в епохата на ранната модерност, понеже позволява на подвластните, потиснатите, изключените да изискват справедливост, при това не като милост, оказвана им от господарите, а като право, което може и трябва да бъде защитавано с оръжие.

Революционните, националистическите и расистките дискурси на XIX в. произлизат от този дискурс на расовата война. Националистическите дискурси като правило обявяват победата на потиснатите, които сега се превръщат в господар на държавата, в нация, която трябва да бъде защитавана от непрекъснатата тайна война, която водят срещу нея бившите господари. Расистките дискурси опитват да ограничат възможностите дискурсът на расовата война да бъде използван като оръжие срещу господарите, дефинирайки воюващите раси със средствата на модерните науки за живота, така че да стане невъзможно да се говори за война между бедни и богати, силни и слаби,

завоеватели и завоювани. Революционните дискурси от трета страна дефинират потиснатите като нация или интерпретират расовата война като класова война.

При все това още през XIX в. бива изобретен метод, позволяващ дискурсът на расовата война да бъде овладян отвътре, така че да улеснява и усилва управляването на населението. Този метод се състои в обявяването на победата на потиснатото множество в неговата война срещу потисниците. Тъй като е обявено за победител, сега множеството не може да претендира, че е потиснато. Тъй като е свободно, то не може да иска повече свободи. Тъй като е господар на самото себе си, то единствено е отговорно за положението си и не може да бъде недоволено от него.

Това експроприране на дискурса на расовата война го превръща в управленски език, който не позволява на множеството да говори срещу управлението, без да същевременно да иска усиляването му (защото щом то е устроено така, че да воюва с потисничеството, да се протестира срещу потисничеството означава да се иска повече управление).

В т.нар. развити общества, в хода на борбата с комунизма или капитализма, този процес на експроприране на дискурса на расовата война от управлението е бил дотолкова обхванат и успешен, че е довел до разпръсването му до това, което Лакло нарича демократични искания. Другаде, където експроприрането на този дискурс от управлението все още не е доведено до край, където то остава само частично, все още може да се издигат политически претенции срещу потисничеството посредством представянето на обществото като борба между потиснатото множество и потисническото малцинство (Лакло нарича този род политическа публичност популизъм [Laclau, 2005:157-72]).

Неочакваните резултати, на които попаднахме в хода на изследването, могат да бъдат обяснени, ако бъдат представени като опити да се възпроизведе дискурсът на расовата война с възможностите, които предлага една социологическа анкета.

От тази гледна точка въпросът за положението на определени социални групи в българското общество е позволил на респондентите да използват социалното пространство, очертано от таблиците, за да декларират, че българското общество е разделено на две по такъв начин, че множеството е подчинено на едно малцинство, в чиито ръце са съсредоточени политическата и икономическата власт.

Въпросът какво трябва да бъде положението на определени социални групи е позволил на респондентите да превърнат социалното пространство на таблицата в декларация, че не трябва да бъде, както е, че множеството не трябва да бъде подвластно на едно господстващо малцинство [Hardt, 2000:74-8].

Настояването върху централността на преплетения икономически и политически капитал е предпазвало тези две единства, на потиснатото множество и господстващото малцинство, от това да се разпръснат в множество сложни, разпръснати, преливащи, неясни социални групи.

Настояването, че независимо от държавния социализъм и капитализма винаги е било същото е позволявало на респондентите да представят това разделение между потиснатото множество и господстващото малцинство като по-устойчиво и дълбоко от политическите разделения, като основополагаща истина за политиката.

Нежеланието на младите респонденти да правят нормативни твърдения за това как трябва да бъде е произтичало от това, че за тях нещата винаги са били както сега и поради това са били лишени от онези опорни точки на миналото благоденствие или бъдещата победа, на които се опираха по-възрастните респонденти, за да обосноват нормативните си твърдения (рисувайки в думите им да бъде разчетена носталгия по социализма или национализъм).

Приватизацията е позволила на респондентите да посочат онзи момент на несправедливост, от който произлиза господството на сегашните господари. Обсъждането и осъждането на търпението на народа на свой ред е позволило да се говори за една бъдеща революция въпреки нейното отсъствие, въпреки нейната невероятност, като за нещо, което трябва да бъде.

Накратко, тези тактически употреби на езика, които самите ние опитвахме да изработим за своето изследване, са позволили на респондентите да издигат претенции, че са потиснати, възпроизвеждайки дискурса на расовата война въпреки експроприирането му от институциите на съвременното управление.

Издигането на претенции срещу потисничеството е позволило на респондентите да оспорят една специфична, невидима форма на власт, упражнявана чрез самото даряване на права, защита от потисничеството, грижа за живота на населението.

Недостатъкът на този начин на оспорване, разбира се, се състои в това, че той остава невидим за социолога, защото самите механизми на производство на социологическо знание не му позволяват да види в поведението на респондентите друго освен обърната форма на едно социологически приемливо описание на социалната действителност (приблизително по начина, по който Лакан е предполагал, че бива преобърнат формата на онези социално приемливи съобщения, в които биват кодирани несъзнавани искания).

Независимо от тази слабост обаче, или може би тъкмо поради нея, описаното изкуство на говорене е позволило на респондентите да превърнат езика на социалните неравенства, който ги карахме да говорят, в политически език, изразяващ онези смътни, настойчиви, неотстраними искания да бъде друго, от които някога са израствали революциите.

Трябва да призная, че това заключение не ни удовлетвори, защото самите ние не очакваме и не се надяваме на революции. Но то все пак ни остави утехата, че изследвайки изкуството на респондентите, се оказахме способни да видим постижения там, където общоприетите социологически обяснения бяха склонни да виждат поражения.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарфинкъл, Х. 2005. *Изследвания по етнометодология*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Дал, Р. 2006. *Демокрацията и нейните критици*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Митев, П.-Е. 2002. Динамика на бедността. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Райчев, А., К. Колев, А. Бунджолов, Л. Димова. 2000. *Социалната стратификация в България*. С., ЛИК.
- Селени, И. 2002. Бедност, етничност и джендър в преходни общества. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Серто, М. 2002. *Изобретяване на всекидневието*. С., ЛИК.
- Стоилова, Р. 2004. Индивидуализирани неравенства. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.183-200.

- Стоилова**, Р. 2001. *Неравенства и общностна интеграция*. С., ЛИК.
- Тилкиджиев**, Н. 2004. Новите посткомунистически йерархии: “блоковото” разделяне и статусният ред. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.76-98.
- Тилкиджиев**, Н. 2002. *Средна класа и социална стратификация*. С., ЛИК.
- Фуко**, М. 1994. *Раждање на клиниката*. С., УИ “Св. Кл. Охридски”.
- Фуко**, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото*. С., ЛИК.
- Христов**, Т. 2007. *Социалното легитимиране на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.* С., Извор.
- Bourdieu**, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. New York, Routledge.
- Corbin**, J., A. **Strauss**. 1990. Grounded Theory Research – Procedures, Canons and Evaluative Criteria. *Qualitative Sociology*, N 13 (1).
- Crompton**, R. 1998. *Class and Stratification*. London, Polity.
- Foucault**, M. 2006. “Omnes et Singulatum”: Toward a Critique of Political Reason. In: Rajchman, J. (ed.) *The Chomsky – Foucault Debate on Human Nature*. New York: The New Press, p.172-210.
- Hardt**, M., A. Negri. 2000. *Empire*. Harvard UP.
- Laclau**, E. 2005. *On Populist Reason*. Verso.
- Rancière**, J. 1994. *The Names of History: On the Poetics of Knowledge*. Minnesota UP.
- Rose**, N. 2006. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century*. Princeton UP.
- Strauss**, A. 1984. *Qualitative Analysis in Sociology: Grounded Theory Methodology*. Hagen.